

ВАСИЛЬ КОРОЛІВ-СТАРИЙ

**ЗГАДКИ ПРО МОЮ
СМЕРТЬ**

ПРАГА

1942

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО „ПРОБОЄМ“

З Г А Д К И П Р О М О Ю С М Е Р Т Ь

П Е Р В Ы Е П Р О Б Ы П О Э З И И

ВАСИЛЬ КОРОЛІВ-СТАРИЙ

ЗГАДКИ ПРО МОЮ СМЕРТЬ

ПРАГА

1942

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО «ПРОБОСЕМ»

«КНИГОЗБІРНЯ ПРОБОЄМ»

Число 23.

Всі права застерігаються за Видавництвом!

ВСТУПНЕ СЛОВО.

Книжка В. Королева, «Згадки про мою смерть», мала бути видана як ювілейна згадка. Але виходить уже лише як квітка на гріб Покійного Автора, що не дочекався свого ювілею.

Написана вона таки буквально вже «холодіючою рукою» бл. п. В. Королева, бо закінчив він її 9. грудня 1941. р., двома днями перед смертю. Цікаво, що Покійний вважав «9» за своє «щасливе число»: девятого очікував важливіших змін, подій, тощо. Того ж таки вечора, 9. XII. 41., як оповідає його Дружина, старанно вичистив й уложив свою машинку до писання, довго дивився на неї — немов прощався із нею і пішов приготувлятися до від'їзду до Праги.

Другого дня, в середу передполуднем прибув до мене до редакції і передаючи рукопис цієї книжки, сказав:

— Перегляньте! Можливо, що це підійде до Вашої видавничої програми. Відчуваю, що довго жити не буду, а хотів би, щоб рукопис знаходився в певних руках!

Хоч св. п. В. Королів відчував свою смерть, про що згадував і слідуючого дня в четвер, але зате ми багато говорили про видавничі справи в майбутньому, про його листівки української ноші і широко обговорили план відновлення видавництва «Час» в Києві, якого св. п. В. Королів був найбільшим акціонером і головним директором. З випрацюваним планом відновлення в-ва «Час» і нашої як найтіснішої співпраці в редакції журналу «Пробосм», повернувся з Праги до Мельника 11. XII. 41. о 8. год. вечора. Увійшов до передпокою, привітався з Дружиною, перехрестився й промовив:

— Ну, Слава Богу- — і упав мертвий на руки Дружині.

Отож, сторінки цієї книги писано справді під диктандо смерті. І в них більш як образ кришталево-чистого серця, яке ніколи не знало ні в чому компромісу. Тому В. Королів мав багато ворогів. Бо комуж — приємна людина, «не гнучка» і «не уступчива».

Ця книжка є образом тієї «хрестової дороги» емігрантської, якою ішов, іде й ще піде! — не один емігрант на свою Голгофту, щоб бути розп'ятим «со розбойники»...

Це є висвітлення, від чого, чому й як вмирають на чужині зацьковані обставинами, злиднями, людьми, ті, що дома були поважними громадянами, мали право на почесне життя, на своє мале містечко на яс-

ному сонечку. І ще довго продовжували б своє повне себевідмовлення та любові праці життя, що віддавались їй, — як В. Королів-Старий, до останньої хвили, — колиб не той «хрестний путь» понижень, незаслужених образ, злиднів, ба навіть голодувань.

Чи ж такі злі люди на еміграції, що можуть лишити брата по крові, людину, без помочі, без духової підтримки? Ще й підштовхують в спину, коли людина йде слабша, — уже старечим кроком над безоднею Невідомого? . . .

Хочеться вірити, що ні!

Зла лише доля емігрантська. Вона повна такого холоду серця, таких пустинь духа, що в них серце ствердіє, висохне, завмре. Воно не відчує навіть ані себе самого: чи ще живе? Здається липились в ньому тільки почуття, щоби лише власний біль відчутти, як операцію при наркозі. . .

Хай же сторінки цієї книжки писаної серцем — не тільки пером, збудять, зігріють ці зльодоватілі серця, убогі, замучені. . .

Хай із закликот Тараса Шевченка — Схаменіться! будьте люди! — тихо-тихенько прошепотять ласкаво:

— Тільки з любовю в серці може жити людина — хоч в пустині, за полярним кругом, чи на пекучому рівнику. Тільки любов тримає людину, дає їй творчу силу, найвищий дар Всемогутнього, бо ж тільки в творчості — могутній, повній, ясній, — відбивається повністю той «образ Божий», на якому створив Бог людину «по образу і подобию своєму».

Хай світло Вічне прийме дух великого Заснулого!

Живим же гляне й зпоза гробу — гукає зі сторінок цієї книги його:
— Горі Серця! —

Др. Степан Росота.

— Так от іще раз ти ожив! — усміхнувся до мене фельчер Полтавської духовної бурси, типовий український пікнік: червоний, лисий, круглолиций і при всіх умовах по козацькому веселий. Він присунув табуретку до мого ліжка, що в ньому я — малий — утопав під графітно-сірою, як чорноземна стерня, ковдрою. — А ну, піднеси лишень руку: зміряємо тобі теплоту.

— Як то «ще раз ожив»? Хіба ж, Василю Потаповичу, я був мертвий?

— Бач, а воно й не знало! Ні, таки добре сказав отой, що сказав: — «Смерть, Смерть! Не дурно ж ти звелся по латинському »mors«, бо, як морснеш кого, той духа Богові віддасть, до тям не прийшовши!»! Кажу ж тобі свійською мовою, що ти ожив, та вже отсе потретьє. Сьогодні бо по-третьє ми з доктором думали, що ти доходиш. І отець смотритель, що приходили на тебе подивитись, сказали: — Defunctus est, скінчений тоб то! Казали: битимуть твоєму татові депешу, щоб приїздив на похорон. Аж бач, братухо, смерть знову ушилась. А ти й не видів, яка вона є, кирпата?

— Не видів. А ви бачили, Василю Потаповичу?

— Ой-ой!... Сто... та десять раз сто її — кручу дочку — бачив! Всі її внади знаю, бо ж вона саме тут, в больниці все й швендяє, хал її фоц!... Скільки таких пшиків, як ти, перебрала...

— Так то ж — чужу. А свою бачили?

— Тю, на тебе, колего! Хто ж таки свою смерть бачив? Її можна тільки вчути. Та й то мабуть лише тоді, як вона черкне попри тебе, але ж тебе самого не зачепить.

— А це часто буває?

— Хм... Правду кажучи: не знаю. Мабуть — часто, тільки ж ми її не часто помічаємо. Щось цікавіше перешкодить, ха-ха-ха! Здебільша ж бачимо тільки її атрибути... Та ж в тебе, паничу, сливе нормальна теплота. То ж дякуй Богові з веселістю. Випий ось лік, та й спи аж до вечері.

— Василю Потаповичу, а що ж то є: «атрибути»?

— На те ще ти босу губу маєш. Багато знатимеш — будеш велико-розумний, а це, братухо, хлопцям шкодить! — тріпнув термометром і пішов до інших «палат».

Я випив салициловий натр, що його давали всім недужим при всіх немочах, але не заснув: думав. І було мені трохи жаль, що ось тричі

Василь Потапович, і доктор, і гугнявий директор бурси, може ще й «больничні матишки» — всі бачили мою смерть, а от я й не бачив, і навіть не відчув. Ну, вже нехай подруге. . .

Було мені тоді десять літ, коли я витримав тяжку заушницю, що її тоді офіційально звали «свинкою». Дарма, що довго мене душила та свинка за обома вухами, — вичуняв я без наслідків, швидко забув про неї і про свою смерть. Одначе — не надовго. Того ж таки року, приїхавши додому на ферії (в Полтавщині тоді говорилося — «на канікули»), я дуже ясно пригадав собі розмову з веселим бурсацьким фельчером.

*

Того часу мій тато був парохом при Троєцькій церкві в селі Диканці. Був він людиною самотньою, бо моя мама вмерла дуже молодою, а я ріс одинаком. В тій же Диканці, що тоді мала поверх сімох тисячів мешканців, при другій церкві був парохом мій вуйко, брат мого тата, о. Юхим. Вуйко мав вельми численну родину: тоді семеро живих дітей, що з них старшенькі були мені ровісниками, а менчі також пнулися до товаришування. До того ж що-літа на широку вуйкову садибу наїздило чимало тіточчиних кривників, також переважно з дітьми. То ж у вуйка все було весело, у тата — самотно. У вуйка було при хаті поверх трьох гектарів чудового овочевого саду; у тата, при «церковнім дімку» — не було й півдесятини. То ж «на тім дворі» — у вуйка було широко й гучно, при Троєцькому ж церковнім домі — тихо й тісно, бо майже увесь батьків садок було заставлено вуликами, між якими гра- тись було небезпечно.

Натурально, що «на канікулах» я перебував не тільки дні, але ж часто й ночі «на тім дворі», в родині вуйковій. Тато ж, хоча приходив туди також щоденно, конче ввечері повертав додому.

Одної ночі, серед літа, в Троєцькому церковному домі сталась подія, що схвилювала всю Диканьку. Звечора у вуйка були гості. Затримались довго, вечеряли пізно. Мійому татові пізня вечеря здебільша шкодила, то ж, коли він повернувся по півночі додому, досить довго не міг заснути. Та ще вночі зірвалась громовиця і по бляшаній стрісі торохкотів липневий «Полтавський» дощ, при якому звичайно «отверзаються всі хлябії небесні» з чималим гармидером і грюкотнею. Одначе поміж тими небесними звуками татове вухо підловило якийсь непевний звук «земський»: здавалось, що хтось нишпорить в сусідній кімнаті. Тато якусь хвилину наслухав та ж, не припускаючи нічого лихого в Диканці, що за Гоголем звичайно звалась «богоспасаємою», — повернувся до стіни й закрив голову ковдрою. Але в хаті була спека, «під ложечку» підпирало, — то ж тато все крутився в ліжку. Громовиця затихала, а от же в другім покою таки щось брязчало. Тато встав із ліжка, засвітив тоненький огарочок воскової, церковної свічечки й пішов подивитися, яка причина тих звуків. Широко відчинив двері, оглянув і третій pokій та, нічого незвичайного не помітивши, крім ви-

падково згубленого ключа від дверей, вложив ключ в замок, вернувся до опочивальні, знов закрив голову ковдрою й мирно заснув.

Другого ж дня вранці враз побачив непорядок: розчинені наростіж надвірні двері хати, скрізь заболочену підлогу, виломані дверцята в альмарі зі схованою на літо зимною одежиною, яка зникла; на столах — різні сліди непроханих гостей. Але ж найдужче вразило, що за тими дверима, які тато перші відчинив у ночі, лежала важка, гостра сокира. Тато сказав про неї:

— Ось, атрибути розбішаки!

Після докладного огляду всього мешкання, стало безсумнівним, що, коли тато ходив по покоях із тим сліпим огарочком, — принаймні один із злодіїв стояв із сокирою наготові за причиненою половиною дверей. Найпевніше: коли б тато був його вглядів, то злодій з переляку рубо- нув би його по голові сокирою. Та ж тато за двері не заглянув і тим зберіг собі життя.

Всі, хто того дня побував у церковнім Троєцькім дімку, одноголосно констатували «щасливий випадок». Але ввечері, коли вже і я пішов із татом ночувати до нашої хати, тато мені говорив:

— Най буде й «щасливий випадок», але ж для мене нема сумніву, що стався він з волі Божої.

Я любив свого спокійного тата і міцно вірив його авторитетному слову. То ж і ці слова, не менч, як і сама драматична подія, лишили в моїй пам'яті глибоку борозну. Тоді ж я довідався, що означає слово «атрибут», і почав уявляти собі смерть не з косою, як на біблійних ілюстраціях Дорé, що ми — діти — студіювали в дощові дні, але — зі сокирою. Це робило її страшнішою.

Та ж багато з того, що робить глибокий слід у пам'яті людини, згодом засипається порохами з дальшого життєвого шляху так ґрунтовно, що тільки при систематичнім пригадуванні можна оживити в яскравому спомині давноминулу подію. Ото ж, і нині, коли я надумав пригадати в порядку довгий ретязь таких «щасливих випадків» з явним позначенням милістю Божою, що їх зажив сам за своє некоротке життя, то бачу зі здивованням, як багато з них цілком вивітрились з пам'яті. Навіть тих, коли смерть заглядала мені просто в очі, не кажучи вже про — може — й сотки пригод, що загрожували мені каліцтвом чи якимись іншими претяжкими наслідками.

•

На початку літа під високими деревляними плотами духовної семінарії разом із появою на прикорнях дерев червоних «гусариків», об'являлись також червоні «мороженщики». Були то своєрідні вулишні постаті в Полтаві: здебільша великі, кремезні москалі, в червоних «кацапських косоворотках» і в білих попередницях. На голові мали вони товстий сукенний бублик, на якого становили велику діжку з кригою. В тій кризі було звичайно два гнізда для високих бляшаних пушок,

повних «сахарного мороженого» — сніжку, справді чудового смаку. Мороженщикам не було дозволено заходити у двір семинарії, а семинаристам не рекомендовалось розтринькувати нужденні кешенкові гроші, що їм давали вбогі батьки при виїзді з дому. Тому мороженщики ставали з-окола семинарського саду, аж десь ззаду, а ласуни-семинаристи замовляли собі солодощі крізь дірки в дошках плоту. Та що крізь дірки від сучків не можна було пропхати більшу «порцію» мороженого, — «семинари» найчастіш вилазили на пліт. Сидючи на ньому верхи, приймали з рук кацапів морожене й там же його «пожирали».

Одного разу я блаженствував на плоті. Біля мороженщиків проходили дві циганки. Одна була цілком молоденька й, порівнявшись зі мною, почала канючити:

— Дай облизати шкляночку.

Я зо сміхом і жартами передав їй шкляночку, де на денці ще була краплина амброзії. Циганочка її майстерно вилизала, подякувала й, замислившись промовила:

— Жаль мені те казати гарному хлопцеві, але ж бачу: помреш ти тоді, як убеш свого брата!

— Тю, на тебе, мара! — розгнівався я. — Брехня це, бо я не маю братів.

— Я не брешу й не вигадую, кажу тільки те, що бачу! — захитала своїми рясними спідницями циганка й зникла.

Річ видима, що, коли я скочив із плоту, вже й забув про ту Пітію, бо ж таки всі думки були — про іспити, а всі мрії — про життя на феріях, а не про смерть.

Ферії заповідались дуже весело. Мимо кривняків на вуйковім дворіщі, в Диканці, були раз-у-раз нові приятелі, школярі ріжних середніх шкіл. Цього літа зібралось їх чимало на Кочубеевському дворі — великім маєтку диканського пана, прямого нащадка відомого Мазепиного ворога.

Була вже глуха ніч, коли наші гості почали збиратись додому, ми ж усі вирішили їх урочисто проводити з гітарою, бандурою, співами, дотепами, веселоцями. Коли б ще були смолоскипи, — було те не гірше за провід тореадора в «Кармен». Рушила вся молодь, тільки найменшого вуйкового сінка Володю, з огляду на пізній час ми відмовились взяти зі собою, дарма, що він дуже просився. Роздосадований бурсачок — «приготовишка», або по полтавському — «фара»*) сперся на сінешні двері й з ганку дивився вслід веселому товариству, що виходило з двору. Та саме хтось із хлопців зауважив, що ніч — надто темна, й згадав:

— Треба взяти зі собою рушницю, «на всякий випадок»! — і побіг до сінеш, де стало висіли наші мисливські рушничі.

Була там і моя, досить химерна, легесенька рушничка, перероблена на мисливську з військової турецької «магазинки». Поводитись з «туркенею» — треба було певного вміння, а той, що її вхопив у пільмі, не

*) З підготовчої класи бурси.

знав, як з нею заходити. Та ж найпевніше, що з мого недогляду, на рушниці не був замкнений профілактичний когутик. От же, нараз, коли ми всі були за ворітьми садиби, — у сінях торохнув постріл, якого акомпаніментом був несамовитий покрик.

Всі ми прожогом метнулись до сіней і зледеніли в жаху: біля дверей ганка лежав неживий Володя, а другий хлопець тримав рушницю, з якої ще навіть курився легенький димок від клейтуха.

І враз неначе вдарило мене по голові: — «Та ж це з моєї провини вбито Володю, мого вуєчного брата!» — А ту думку вже наздоганяла друга: — «То ж це амінь і йому, й мені!» І раптом почув я такий жах, ніби дійсно мого обличчя діткнулась студена рука смерти. Я підніс очі до неба:

— Господи не допусти! — зітхнула стрільчастою молитвою моя душа.

Саме тепер були б потрібні смолоскипи!.. Та* з'явилися лихтарні, лямпи. Непритомного хлопійку понесли до колодязя, де лили йому на голову холодну воду, змиваючи кров, що з неї враз на землі створилось ціле озерце (бо ж, розведена водою кров завжди робить вражіння величезного квантуму). Та за хвилину від холодного душу Володя прочуняв... Тим часом вже був запряжений кінь, пораненого поклали на віз і кілька хлопців, у тім числі також і я, повезли Володю до лікарні.

Там виявилось, що в голову хлопчині потрапило аж 14 зерен шроту. Одначе, хоч постріл стався на один крок від його голови, влучили в неї тільки бокові шротини, сковзнули по черепових кістках і майже всі вилетіли, крізь шкуру геть. Решту йому вирізав фельчер, зайодував ранки, намотав газу й вже другого дня Володя похажав між нами, як ми казали, «кандибобером» — хвастаючи й своїм величезним турецьким турбаном, і тим, що його «не бере» ані турецька рушниця. Мало того, ще через день, він пластично демонстрував своєму одноліткові, що прийшов його-немічного відвідати, як саме його стріляно, й мало-мало не забив свого спочутливого гостя...

Мене ж цей «щасливий випадок», анонсований глупим циганським дівчатком, імпульсовав до висновку, що тримаюсь його і доднесь: людям властиві неясні прочуття будуччини, але ж циганам більше, ніж комусь іншому. Бо ж те циганча не чекало від мене нагороди за своє «гадання» і з жалем сказало мені те, чого не хотіло, лиш те, що йому мимохить уявилося.

Що ж: вірити в циганські пророчества? Ні, але частіш згадувати сказану за дві з половиною тисячі літ перед нами істину Лао-Тсі; потім повторену Сократом і багатьма іншими мудрцями:

— «Хто (все) знає, той не є вчений, хто ж вчений — той не знає».

•

За рік чи два, знов на фєріях поїхало нас пятеро хлопців на роверах в далеку мандрівку. Був один із тих незвичайних днів, що роб-

лять літній час на Полтавщині — «на все хороший» казково-чарівним і наповнюють серце найглибшою любов'ю до цієї виїмкової землі. Того дня, відпочиваючи на мальовничій галявині невеликої діброви, ми — з природи зовсім не сентиментальні хлопці, в напливі глибоких емоцій, поставали навколяшки, нагнулись до квітчастого килима трави й цілували рідну, теплу землю з такими ж почуттями, як цілують вдячні діти рідну матір.

— Земле наша! Ти — скрізь гарна, але найліпша й найдорожча ти — тут!

— Дай нам на тобі прожити і в тобі лежати по смерті!

— По смерті? Хто згадує про смерть, коли кругом — життя в зеніті! Їдьмо!

Ми — дужі, повні енергії й завзяття, в піднесенім настрої. Ах, хоч притиснути, що в сили, педалі: най залізні коні несуть, мов вихор! Вперед і все вперед!

З імпровізованими співами й вигуками летимо, тільки земля гуде під нами. А перед очима — вже та улюблена, чудова Полтавська панорама: довжелезний спуск із Опішні до замріяної Ворскли в Мійських Млинах. Шлях — широченний, сухий, укочений, з нахилою рівною площиною на півтора або й два кілометри завдовжки. Не їдемо, а — дійсно — летимо додолу з прудкістю якихсь п'ятидесятьох кілометрів за годину, аж дихати нема чим, аж один одного ледве бачимо за нижньою пудрою куряви, що її зривають з дороги наші кола.

І зненацька чую, як щось з великою силою штовхнуло мене зісподу й підкинуло високо вгору. Я — в повітрі. Сідла піді мною нема, ноги — без опору, лет вперед — не зменчений... Лише відчуваю в руках два гумових держална керми, що їх судорожно зтискую зі всієї сили. Головою ж тільки пролітає блискавка:

— Це ж — смерть! Господи!...

І в цій миті чую, що я справно вскочив у сідло, ноги вперлись у педалі, а ровер, мов куля гонить з убійчою силою рівною лінією вперед.

Колега, що був мені при плечі, біля річки оповідав:

— Коли я вгледів, як ти вскочив у яму й вилетів над своїм сідлом майже на метр угору, я сам ледве-ледве втримав свого велосипеда*) в руках, бо вчув, що млію з переляку. Але ж обґрунтованість мого жаху прийшла в той мент, як ти знову влучив у своє сідло. Тоді я збагнув, що було б з тобою, коли б ти хребтом брякнув би в шлях поперед свого роверу! Не дурно ти в байраці згадав про смерть: вона летіла з нами.

І в того колеги цокотіли зуби, а руки були, як крига.

Ми всі були з духовної семінарії, тоб то з фабрики атеїстів. І серця наші були порожніми каплицями, що з них украли Бога. А от же, той колега, «що бачив мою смерть», «не мудрствуя лукаво» констатував:

*) Велосипед — ровер, колесо.

— Ні, це — не «щасливий випадок», але правдиве чудо Боже!

Вважається, що непрактичні люди, хоча б мали й велику пам'ять, не памятають чисел і дат. Дарма, що мене свого часу звали в Києві «українським американцем», я з дитинства й поднесь лишаяюсь людиною, цілком непрактичною. То ж натурально, що, памятаючи багато з того, що зажив, бачив, чув та читав, тяжко затримую в пам'яті дати. А от же, є кілька, що їх твердо тримає й моя пам'ять.

Такою визначною датою для мене був рік 1896-й, особливо ж — літо того року. Тоді я поперше закохався. Того ж року зажив тяжку драму першої зради коханої дівчини. В тому же таки літі я поперше написав кореспонденцію до газети. Поважна газета мою кореспонденцію видрукувала, я дістав ласкаве запрошення до співробітництва й це потягло мене на письменницький шлях. Того ж таки року смерть кілька разів гостро пожартувала зі мною, навіть неначе навмисне раз-по-раз мене підловлювала.

Відомо: коли юнака пірве перше кохання, — ціле його єство захоплене страшним торнадом. Це неминуче приводить до зриву в багатьох емоційальних відношеннях. Хлопчисько перестає бути дитиною й через ніч з нього стає правдивий юнак. Дитяча нерішучість чи боязливість, шукання в комусь опертя, слухняність старшим, а часто — й коректність до батьків — все раптом зникає. Натомість розквітає ініціативність, нахил до більшої чи меншої героїчності (в залежності від індивідуальної здібности коронних серцевих артерій (*arteris cerrotis*) дужче чи менче звужуватись. Сліпо вперше закоханий юнак мусить на всіх полях «доходити слави» за ради дами свого серця. В ім'я свого палкого кохання він піде на будь який очайдушний чин, не спиниться перед жадною небезпекою, завжди готов ризикувати життям. Бо ж в коханні неминуче

«Щастя і біль сплелись за-одно»,

а в менті найвищого духового піднесення приходить бажання стати офірою, цілком ясно оформлюється туга за смертю. Бо ж той солодкий взлет у високости над всім буденним стає найсолодчим саме тоді, коли тебе підтримує за лікоть смерть. Що ж я був молодим в добі, коли ще кохання було правдивим і високим мистецтвом й взлети душі цілком прибивали приземну фізіологію, то порив до лицарсько-героїчних чинів був цілком природнім. Було природнім також шукати нагоди, щоб себе належно показати перед своєю вибраною. Хто ж шукає, той знаходить. І того літа мені небезпек не бракувало.

Одного теплого дня наше велике, молоде товариство вирішило податись веселою юрбою до Брусії. Це — мальовничий, типовий куточок Полтавщини, лежить при річці Ворсклі, у віддалі коло сімох кілометрів від Диканьки. Дорога — левадами, лісом, байраками, оболонями, по яких один за одним скачуть легенькі містки над прозорими биндами потічків, окрайкованих болотяними квітами. Гаряче сонце на прогалинах, вохка прохолода затінків, повна ласкавости природа, здоровля, молодість і п'янюча любов, любов — понад все інспіровували мене

до найрізноманітніших вигадок та показів. І, хоч всі ми дуріли, як цуцинята, — однак я намагався бути все на першому місці, все — навидноці. Коли ми зривались бігти навипередки, першим добігти до мети мусів я; коли розгублювались у лісі й перегукувались, найдужче гукав я; коли дрались на дерева, найвище виديравсь я. І, коли, нарешті, ми кинулись у річку, найшвидче переплив її я.

Але — що то є: раз перепливсти річку? Не виступаючи на беріг, я враз вернув назад, плив знову вперед, і знову назад, вибіраючи собі шлях тими місцями, що вважались за найглибші й небезпечніші. Коли вже — може подесьте — я знов припливав до протилежного берега, всі інші хлопці відстали. Лише молодчий за мене семинаристик Льоня, наш випадковий гість, премилый хлопчина родом десь з-над Псла, тоб то вправний і вмілий пловець, не давав наплювати собі в кашу. Та ж і я не міг піддатися, щоб мене хтось «переклюкав», тим більше, що я бачив, як Льоня вже помалу відстає. Та, коли я знову наближавсь до берега, мій суперник коротко скрикнув. Я оглянувся й побачив, що він ковтає воду: потопав.

Всі товариші — на другім боці річки, а Льоня топиться на самім чорторию, тоб то в найглибшій «ямі», до якої ми не поринали, знаючи, що там на дні лежать «корчі» — великі «мочені дуби», що в них дехто заплутувався. Але ж і мені цілком доходив дух. Одначе, який би я був «лицар», коли б в нещасті покидав напризволяще товариша! Та й чи ж міг я промарнувати таку красну нагоду вчинити правдивий героїчний skutek? ...

Не роздумуючи довго, я повернув до потопаючого й за мліг ока вже був над ним. Що ж він остаточно йшов до дна, не було вже коли скласти метод поратунку. Та й наш гість, як і всі ми на літній час був «гиря-макотиря» — мав низько пострижену голову й вхопити його — гирявого за волосся не було як. Тому — з біди — вхопив я його за руку. Хлопець ще не остаточно втратив свідомість й відчувши опертя, кинувся на мене, підобгав під себе, ще й судорожно затис мені рукою рота. Я рванувся раз-два, та від надмірного руху перевтомлену ногу вхопили корчі, — і я також пішов під воду. Там, над самими дубами таки вирвався з Льоніних рук й ще раз вплив на поверхню. Не запевнятиму, що крикнув я надто голосно:

— Хлопці! Ратуйте... Ради Бога!... — і знов пішов на дно.

Здавалось мені — в підводне «жовте королівство», з пагорками, успанними довгастими блискучими зірочками. Між ними світить тьмяно-жовте, тепле сонце. Воно манить мене, хоч я й знаю, що мушу перед ним здавати звіт за своє пусте життя. Дійсно-пусте! Бо ж що я зробив доброго? Ось, хотів поратувати хлопця, — й не доказав. А тим часом буде мені взято за зле ще й те, що ж таки сам я й призвів товариша, ще й гостя до фатального знесилення. Добре ж, що хоч в цій хвилині я плачу свою провину переходом з світла надземного до світла підземного. Але ж я знаю, що там я був вільний, вільний, як вітер, а тут

стану покiрливим слугою того, що втопився через мене. Ах, як тяжко! Як тяжко на серці! Як душить в грудях!...

Потiм я довідався: дарма, що хлопці галасували, граючись у воді на протилежнiм березі, все ж таки один вчув мій тихий розпучливий покрик, а власне оті слова: — «Ради Бога». Бога ж ми «не призивали всує». То всі кинулись до нас. Нуркуючи, повитягали з корчів наші, посинілі вже трупи, й догадались по вказівках, що колись читали в календарі, робити нам штучне дихання. Що я був під водою коротчий час, — то швидче й привернули мене до життя. З Льонею було мороки бiльше, а все ж таки, на наше щастя, ожив і наш гiсть...

Був це перший випадок зі мною, щоб я вмірав через втоплення. Перед самим фактом неминучої смерті не відчув я найменшого страху. Але на все життя лишилось вражіння, що при кожній згадці про цю подію, бачу перед очима: тепле, жовте світло, спомин про неймовірну тягiсть в грудях та про могутні струї води, що виливались з мого плунка нiби то чисто так, як на малюнках викидає їх з себе велериба.

*

Швидко по цій події, наші дівчатка цілим «хором» поїхали в справі своєї «жiночої хемії» в Полтаву. Ми ж — хлопці чого б же самі товклись вдома?

— Гайда по рибу!

Враз накопали гробаків, наловили мух, забрали вудки та сачки, з певним запасом їжі, про що подбала Люба тiточка (тоді — вже вдова), й майнули на Ворсклу. Між Богачкою і Чернечим Яром лагідна Ворскла дуже ласкава. Ми всім серцем любили цю нашу «річку-невеличку», ніжно оспівану ще Котляревським, не тільки «дуже славно» «вiйною», але ж і своєю напрочуд чистою, прозорою водою при винятково тихому її бiгу.

Щойно встигли ми викупатись та закинути вудки, як зненацька з-за лісу насунула чорно-сива хмара з підпеченим черевом, вітер пригнув до землі верби й осоки, а з неба загучало грізне попередження:

— Ого-го-го... Вже йду!

— Іди!... Під грiмовицю ж клює рибка!

За хвилину розгулялась, однак, просто тропічна хуртовина. Наші манатки мусили ми прив'язати до дерева, бо вітер свистів, як бичі, грiм глушив раз-за-разом, а дощ падав із неба, як із-під лотоків. Кажуть: голому дощ не страшний. А все ж таки, хоч ми були й голісенькі, щiльненько притулились, присівши під копичкою сiна, що була найближче до води. Сиділи на почіпках, дивлючись на фiялкові блискавки, що шаліли біля нас, аж ставало справді моторошно. І бачу я: одна з моїх вудок вирвалась з піску й упала на воду. Я метнувся до неї. Що ж була порожня, та з цілим гробаком, — швидко закинув гака в воду, держално вткнув у пісок і зробив буквально один крок до копички, як саме на вудку впала величезна фiялова вогняна куля.

Біля мене вирвався вгору такий водяний обеліск, що аж річка безсоромно оголила своє дно. Мене хтось попхнув у спину — мабуть — повітря, і я з усієї сили гуцнув головою в копицю, що саме в тій миті звелась угору та й перекинулась назад — від води на беріг. То сшарашені грізним ударом грому просто перед їхніми носами, три моїх товариші розпружились з почіпок на рівні й спинами перекинули копицю, що й сіно в ній під фіялковим світлом побіліло з переляку.

Кілько разів потім був я у великій небезпеці впасти офірою блискавки, однак ніколи потім я ні так близько, ні такої страшної та феєрично-красної вогненної бомби, що впала мені під самі ноги, я не бачив.

В тім віці ми не потребували від життя багато, бо ж все, що було довкола нас, могло бути причиною нашої радості. Але ж нічого не було нам радіснішого, як сам сміх. І він лунав від пробудження до сну в обійсті тіточки, чи мого тата, що також радо товаришили нам — молодим і ніколи не марнували нагоди посміятись на повні легені вкупі з нами.

А все ж таки ніде не можна було так досхочу насміятись, як на пасіці в отця Гермогена. Той предобрый панотець-самотар ніколи не видав з уст звуку, без дотепа й жарту, хіба що за винятком хвиль, коли щиро молився. По-за тим не лише приказка, цитата, мотто, афоризм та інші loci communes гаптували його барвисту мову, але ж той веселий удовець, піп-запорожець, умів так майстерно перекручувати слова, що вони в тім спотворенім вигляді кружляли по цілій єпархії, як і чимало всяких інших його дотепів, часом і подостатком намащених. Бо й сам часом казав:

«Як пироги пісні,
То хоч слова масні».

Отець Гермоген любив усе на світі. Але ж найдужче: «Божу муху» — бджолу медну, свого папугу «Какадура», студентську молодь та «домашнє мудрословіє». Тому на кожних феріях, бодай раз влітку цілий наш виводок — студенти, семиніри, єпархіялки, курсистки — робив до нього «вилет». Там, у славнозвісній «поповій пасіці», під кріслатою грушкою споживали ми гори мосяжних барвних «щільників». А біля нас на «пеньку» — тоб то на переверненім маленькім вуличку сидів цілком лисий господар і майстерно «грав» якийсь з своїх фарсів-імпровазацій, що часом не вступилось би й перед грою геніяльного коміка — Саксаганського.

Цього разу ми застали в отця Гермогена ще його небожа Гришу, студента духовної академії, великого аматора і меду, і мудрословія.

— Ой, лінива громадонько! — підбадьорював нас господарь, — їли б ви медок «поскорейча», бо ж самі бачите: мій Гришуня — «самоед»: ні братам, ні сестрам нічого не лишить, все зість сам.

— Але, дядю! Хіба ж ви не знаєте, що я — вередливий халдей: на «підкладні не охочий! — парирував Гришуня жарт, бо не був «косо-язичний».

— А в чім же ви вередливий? — не зрозуміла відразу жарту одна з дівчат.

— Найбільш у варениках, панночко, — з дуже серйозною міною відказав Гришуня, — бо одні мені подобаються, а других ненавиджу.

— Які ж ви любите? — спитала господарна панночка.

— Тільки самі великі, малі ж просто мене злостять! А тепер то я так у вуйка запанів, що вже мені пизи стали смашніші за немащену бараболю.

— А не так пизи, як курятина, — додав о. Гермоген.

— Дядю, це — вже перехід до зоології. А ви ж знаєте, що в зоології не в тім суть, що кури суть, що несуть, чи суть телята, що ссуть, а в тім суть, що всі парохіяни щось живе вуйкові в хату несуть.

— Ха-ха-ха! — заливались ми хоровим сміхом.

— Та-та-та! — махав рукою о. Гермоген. — Минулися, халдейчику, роки, що розпірало попові боки! Моя теперішня паравія — сама чиста «голотурія»: найчастіше двоє кумів з бабою приносять лише десяточок голодних бліх.

— Та ж у впорядкованому господарстві, — впадали й ми в тон, — і блоха придасться, коли її взяти на добрий випас. Буде не менча, як та плюсква.

— Особливо та — мійська, плюсква перфекта! — підхопив Гришуня.

— Е ні, тієї пені ще ніхто не наволік мені. *Ta satis de hoc* (досить про це) несмашне звірство, ліпше *devertere via* (збочити з дороги) до чогось кращого. Он, бачу, суне вже моя гитриха-мниха Ганна-кухариха: поварила нам кацапської юшки. Хочете під каштанами, чи на веранді?

— Та ж ми — не голодні! — відмовлялись ми.

— Бо ж працювали тільки язиками.

— І то — праця, бодай для адвокатів! — відказав Гришуня.

— А «вся праця людини — для її рота» — сказав мудрий Еклезіаст, — підкинув отець Гермоген святого текста, беручи під руки двох дівчаток.

— Ой, отченьку! — озвався наш колега-учитель, званий за свою боязливість застудитись «калошним»: — «Сонце низенько» та й припікає дуженько. Нам — уже є *tempus naverendi* додому, бо ж як захопить в дорозі хуртовина та злива, то наші паняночки...

— Хуртовина? Доц? — заспокоював Гришуня. — Та ж мусимо вірити старому Віргілієві, котрий сказав...

— А що тобі сказав Віргілій, Гришуня?

— Що «без попередження ніколи не приходить громовиця»...

І зненацька сливе в цей мент немов би піддашки парафіяльного дому, де ми саме розсідались при столі, розломилась з неймовірним

грюкотом. Я відкинувся на деревляні поручні, що тяглись над палісадничком між двома високими ганками. Стілець підо мною тріснув, тріснули й поручні — і я, Гришуня та одна з дівчат полетіли сторчголів між троянди в квітник. За нами летіли склянки й тарілки, що їх потягла за собою на настільникові панночка. Та ж не встигли ми прийти до свідомости, що саме діється з нами, як новий білосяйний зигзаг з оглушливим гомеричним грюкотом розсадив одного з деревляних ганків, що саме біля нього я був скотився з веранди.

Кілька відірваних дощок навхрест накрили мені груди, але не зачепили обличчя. А що ж широкі очі має жах, то і я вибалушив свої на світлосяйного гада, що пробіг по стіні дому й, уломившись під прямим кутом, шугнув біля моєї голови в мяку Полтавську чорноземлю. Ще якусь мить я лежав, мов спараліжований, сподіваючись, що ось-ось побачу вогонь і дим з будови. Але нічого не запалилось.

Хлопці відкинули з мене «Андрієвський хрест» із дощок, витягли панночку з куща троянди й помогли Гришуні. Всі ми вивязли без погрома та ж, під вражінням несподіваної блискавки, що впала між нас, мовчки переводили очі з поруйнованого ганку й покресленого гнідою рисою небесного «Пакелена»*) деревляної стіни піддашок на блакитну, аж дзвінку чистою своєю синню небесну мису, по якій спішно пересувалась невеличка, одинока цинова хмаринка.

Отець Гермоген широко перехрестився. Почувши, що нам нічого не сталось, прибрав лукавого виразу й втупив погляд у Гришуню, на щоці якого від трояндової шпички зависла рубинова краплинка крові:

— Дорогий мій небоже! Чи ти й завжди мав довірря до слів Віргілія?

— Завжди, вуйку! А тепер вже й поготів: бо ж попередженням громовиці була злива ваших дотепів на пасіці. Ще бо Сократ...

— Про Сократа промовч: всі бо ми знаємо його слова й віримо, що дійсно — «Після борщу буває грім». А все ж таки, паничику, здається смерть хотіла погладити вас? — звернувся отець Гермоген до мене. — Ніби ж і хреста вже над вами поставила...

— Ще й свічку в головах! — докинув Гришуня.

— Але, отче, не вірьте їй, так само, як і Віргілієві. Вона часто жартує зі мною, — відбивався я.

— А все ж таки, це — трохи неприємна «хомилярність» з її боку! Що-правда, старі бабусі люблять чіплятись до молодих хлопців...

Ганна з панночками визбірали в садочку начиння, мапталір Свирид постягав розкидані з ганку дошки, а ми знову розсаджувались довкола столу, де при великому самоварі «суть кури, що несуть» вилискується улюблена в Полтавщині срібна чехоня та непорівняльний полтавський «спотикач» і Гришуніна декламація:

— «Уже і пє, і їсть чабан, чого не пив, не їв ізроду:

Сік з винограду мав за воду, щербу́, ола́ддя і маха́н»...

★

*) Апарат для випалювання, вигаданий Пакеленом.

Від отця Гермогена повертали ми додому через невелику річку Говтву, що пробігає біля Диканьки кілометрів за три з половиною з боку, протилежного Ворсклі. Купатись в тій болотяній і повній «кінських» п'явок річці неможна, та ж за те в її зарослях, в густих очеретах та осоках, в широких плесах та драгнистих берегових луках — бувало чимало перістих обивателів. То ж ми часто ходили сюди на полювання.

Мое стало товариство, що я його перелічував по найменнях у «Чмелику»*), було досвідчене в стрілянню, бо всі ми були учнями мого тата, що в добі свого вчителювання був стрільцем à la Вільгельм Телль. Та ж у нашім краю мисливців було багато, а річечка — маленька, то ж хоч дичини й не було обмаль, була вона вся перелякана. І в цій ділянці належало мені бути на першому місці, бо ж який би я був Німрод, щоб повертати додому з порожніми тороками й соромитись перед своєю пасією, що — до речі — вельми любила диких качок?! Тому я напружував усю свою винахідливість, пускався на всякі хитрі вигадки й, нарешті, догадався виорендувати за малий гріш у діда Дерев'янки його вербового човничка, званого один день — «каякѡм», другого дня — «пірѡю», «кеню», «душогубкою» аж по «дуба» включно. На тім вербовім «дубі» запливав я глибоко в очерети до найширшого плеса, куди інак неможна було дістатись, і там, нещадно обкусаний комарвою, цілими годинами терпеливо чекав, упиваючи в себе рідні барви й звуки, придивлявся й прислухався, відкіль, нарешті, виплинуть чи надлетять на плесо качки.

Був тихий серпневий вечір. По світло-блакитному небу Великий Маляр прѡтяг широким пензлем кілька золотих смуг, що з кожною хвилиною розпалювались на жар. Видко пензель був гоїно намочений, бо ж чимало золотих краплин розбризкались по обрію і тепер запалювались в червоні піони. Рум'яним орнаментом радості й миру сміялись до порожовілого сонця мітелки очеретів. Деся на бѣрезі, мабуть в дуже затіненій ямці, затихав одинокий цвіркунчик, немов блимав догораючий малесенький вогник на тлі музичної пряжі комариних тонісеньких струн. Зненацька з луки, викликаючи своїх наречених, задрали два деркачі, загасили вогничок малого цвіркуна й подали сигнал жабству. Жаби враз почали епіталами, великим оркестром многострунних арф і цимбалів, немов розпочали концерт на цілу ніч. Однак несподівано змовкли, а натомість на Дерев'яничиній луці жалісно, як старенький дідусь, закашлявся куріпчин півничок. Той кашель роздратував кількох цвіркунів і вони зпросонок кинули жменю шроту на срібну миску, неначе по кавалірському скинули пригорщу монет жебракові...

Гарно співає Говтва тихим вечером, та ж все це не були ті звуки, що їх тужно ловило моє вухо...

Сьогодні заповідався знаменитий «перелет» — вечірня прогулька качок над річкою, власне, їхній поворот з піль до своїх вод. Я вже

*) Роман для юнацтва, Прага 1920. р.

просидів чимало часу. Вже мені й очі почали запухати від комариних інекцій, а все дарма: сьогодні щастя не маю. Що-правда, я бачив, як літали табунці качок, але ж високо й далеко. Перелітали, як шалені, навіть не кружили над плесом, а втікали подовж річки далі й далі. Це — провина моїх колег, що сиділи довкола плеса по берегах: вони всі були надмірні оптимісти й без витримки стріляли по кожному птахові, не брали на увагу його віддалености й передчасно лякали дичину, що вже здалеку чула густу канонаду.

Починало поночіти. Згасли червоні стьожки й піони хмар, бо ж сонце вже давно погасило свій ватран. Небо всмоктало зеленъ лук й, дрімаючи, спускало над землею свою сиваву голову. Гасли й мої надії на влов. Але ж і *sine nulla spe* (без жадної надії) я вперто годував собою комарів та запухлими очима пильно вдивлявся в сутінь, боючись тільки одного: почути заклики камратів іти додому.

Але ж, видко, — хто жде — діждеться!

Зненацька чую над самою головою отой, хвилюючий кожного мисливця, звук: риплять немащені шарніри качачих крил. Таки просто на мене летить табунець запізнених крижняків! На обрію, який ще остаточно не стемнів, ясно вимальовуються близько мене кілька великих, чорних плям, що спускаються до поверхні плеса. Бах-бах!.. Згрячу підношу когутика й ще потрете клацаю на порожню гільзу. А тим часом чую, як два качури, близько мене гучно ляпають у воду. Ось вони — таки я їх бачу!.. Хоч би ж не втекли — підстрелені — в очерети!... Кидаю в човник рушницю, хапаю весло й з такою силою бю ним по воді, що аж сталась незвичайна річ: я сам зірвався з містка, вилетів з човна, крутнувся довкола весла в повітрі, як на колоточі, й не досягши облавка, булькнув у воду, не согірше за вбитих мною качурів. Але ж, коли б то я «булькнув у воду»! Під моїм човником було теплої, як чай, води може всього з сорок сантиметрів, а під водою — мяке багно, таке глибоке, що я враз пірнув у твань як у свіже тісто, аж по-під руки й чув, що враз мене смочче далі вглиб. Довкола — сама вода, ані очеретини! Як на ровері, що-сили мотав я ногами, намагаючись впіймати веслом човничок, що його водяні кола гнали на плесо. Одночасно гукав також що-сили до колег:

— Хлопці! Біда... Ратуйте... Потопаю в болоті!...

Не було сумніву, що колеги чують мої крики, але ж треба їм оббігти ціле плесо та ще десь знайти човна. А тим часом вже мені доходили сили. Вже кілька разів я пірнув у воду з головою. Ноги не хотіли слухатись. Наближався неупростний кінець, бо ж коли колеги не знайдуть враз човна, то дістануться до мене тоді, коли вже мене знайти не буде можна...

І здалось мені, ніби якесь світелко розсвітилось на воді, під очеретами... Оце ж мабуть таки бачу я свою смерть!...

І тоді я згадав про Бога та про свого Ангола-Охоронця. Тієї ж миті вчув під одною ногою якусь перепону. Сперся — тримає! Сперся другою ногою — держить, аж я піднісся над водою по діафрагму. Певне

підто мною була деревина чи коріння старої верби, що де-не-де стирчали поміж очеретами.

Молодість швидко віддихує. За кілька хвилин був і я знову повний сил. Встромив весло в свою опору, щоб не згубити місця поратунку, ще раз гукнув товаришам, голоси яких уже було чути, напруживсь, як кінь, і плигнув повним розгоном до човна. Але розгон був замалий: багно прецінь тримало пів мого тіла. Очайдушно напружився ще раз й таки вхопив у воді ретязь, що на ньому Деревлянка замикав при березі до пакола свого човника. Човен сильно гуцнув мене під груди, забив мені дух, аж зелені кола закрутились у мене в очах, і я впав грудьми в човен. Ані не знав, що той стусан «під ложечку» викликав «шок нерва», званого «френікус», і що в тій прекумедній поставі — тілом у човні, а ногами у воді, обняла мене млість.

Коли я прийшов до тями, мене вже витягували з води товариші, а дід Деревлянка урочисто тримав у руці справді великанських крижняків, і своїм тоненьким голосочком з невимовним захопленням виголошував:

— Заміча-а-тельні!.. Най скажу правду: це не вутки, а чистії підсвинки!

Але колеги не дивились на качок, вислухали моє оповідання й голосно раділи. Узнали, що сталось явне Боже чудо, наче ще й підкреслене тим, що мені «було показано» мою смерть. Не менч дивувала й друга деталь: моя рушниця зачепилась перев'яззю за лавочку й плила за човничком. Коли була б упала в воду, — найти її в тій твані могли б хіба що археологи через кілька тисяч літ.

*

Після візиту розбишак тато взяв собі служку. Перед тим довго міркував і радився з вуйком Юхимом: взяти молодицю, чи бабу? Вся рация була за молодицю, та ж не минеш поговору. Тому найняв стару просту бабусю — «тай не мав користи». Коли щось і було зроблено, то не вчас, а здебільша нічого не було зроблено, бо ж і при найліпшій волі, баба Оришка все забувала. А щоб зачути появу злодіїв у ночі, коли й за-дня її не можна було догукатись, бо ж наша Оришка, як і Гюісмансова *madame Bavoil*, — чула тільки «голоси Божі», — було безнадійно. Тато протримав її до весни, щоб бабуся перебула зиму в теплі, але жартував, що говорить з нею лише шість днів у тиждні, в день семей — суботу відпочиває, бо ж коли б говорив і в суботу, то вже в неділю не мав би голосу для служби Божої.

Та ж, видать, злодіям не дуже сподобалось відвідувати церковний троєцький дімок: таки вони й — не листоноша, що приходив з газетами денно. То ж тато зрезигнував від думки тримати такого охоронця, додав до мого Париса (якого всі звали Борисом) ще одного пса, що тоді був названий — повірьте мені, що говорю правду, — Чамберленом, з передполудня лишав їх господарити вдома, а сам ішов «на той двір». Там обідав і вечеряв. Тільки вночі та добу передобідню перебував дома.

Свої ж заробітки віддавав тіточці, бо їх якраз вистачало заплатити свою виживу та мою, коли я приїздив на канікули.

То ж моєю родиною стала фактично премила родина тіточкина. Там була незмінна «Згода в семействі, і мир, і тишина», а в тій душевій погоді інтерес до матерій, що не були приземними, все був нагорі. Особливо ж любили там книгу й мистецтва. Була добра книгозбірня. Майже кожен член родини діставав якийсь часопис, відповідно до свого віку та заінтересовання. Що-правда, влітку було мало часу на читання, бо ж, говорячи по теперішньому молодь, головне — хлопяча, жагучо віддавалась «спортові», хоч і не знала того слова. Та ж увечері чи в сльоту всі ми дуже любили послухати добру музику (дівчата — на роялі, тато — на скрипці), непогано щовечора співали хором, часами ж у нас співали й співаки — професіонали, наші колеги й земляки — члени Київської й Тифліської опер. А все ж таки найбільше любили ми книгу. Бо ж помимо іншого, між нами вже було троє, писання яких що-раз більше з'являлись у друку. З любов'ю до літератури вязалась і любов до театру, який ми провадили більш, ніж непогано, маючи до диспозиції першорядних своїх і випадкових акторів. Про мене йшла погоска, що я — добрий декламатор. Рецитації я, дійсно, любив, учився «мистецтву читання» не тільки з підручника Лєгуве, а й у живого ще тоді, славного декламатора Бефані.

Ото ж, коли я приїздив в Диканьку, вже з першого вечора всі сестри чіплялись:

— Прочитай нам щось, а ми тихесенько шитимем.

Часами на мої «літературні вечорі» приходили й сусіди, а найчастіше один млинар — Петя Гуденко, що також друкувався в кількох газетах. Жив він за широким майданом, майже серед поля на гарненькім хуторі з добрячим садом.

Саме в цій добі, що про неї мова, мав я нагоду придбати для своєї книгозбірні, що перебувала в Диканці, повне видання творів Грицька Мачтета. Мачтет був спробував писати по українському, та одна особиста справа відштовхнула його від української трибуни. Одначе, хоч писав він по московському, найліпші його річі тематикою — українські. Деякі фрагменти його «Блудного сина» чи «Білої Панни», чи нордицька легенда «Бідна Едда» — були незвичайно гарні й вельми надавались до читання вголос. Що ж я пообіцяв увечері познайомити нашу аудиторію з цими річами, то по обіді непомітно витратився з дому й опинився у Петі, де в його безлюднім садку міг спокійно приправити заповіджену лектуру. Та ж на досаду прийшов не вчас; у Петі були якісь невідомі мені його знайомі. Я не затримавсь, а пішов до млинів, що стояли в полі, за цариною села. Там сів у затінку під великим вітряком й заглибився в читання.

Та за якийсь час зірвався несподіваний вітер. Мабуть у вітряка був кепсько загальмований вал, або закрутка попустила, бо ж млин без мирошника ні з сього, ні з сього махнув своїми велитенськими лапами та й пішов за вітром. Враз вилетіла мені з рук моя книжка, а

я почав підноситись на крилі, як на ярмарковій каруселі. Тільки ж крило якимсь гаком вхопило мене ззаду за шкур'яний пас, і було моїм щастям, що пряжка пасу не була розрахована на такі випадки. То ж я піднісся на якісь два метри — й на тім скінчилась моя авіація: пряжка не витримала і я потерпів щасливу аварію. При падінні, що-правда, друге крило таки мене нагнало й трохи погладило своїм різком по спині, але за те заплатили тільки моя блуза та сорочка, шкура на спині не потерпіла.

Пошматований впав я на всі чотири й здивовано дивився на край ворожого мені крила, що тепер з флегматичним рипом уже піднеслось до своєї кульмінації, найменч метрів на 8—10 над землею. Як би був витримав мій пас, то я мав би бути офірою «нещасливого випадку», бо ж річ видима, впасти з височини бодай і восьми метрів — не обійшлося б без ґрунтового ефекта. Та ж так не сталося. Одначе мої авіаційні вправи на цім ще не скінчились, хоча лаври Ікара не спокушували мене ні тоді, ні потім.

*

З приводу храмового свята, що збіглось з днем іменин мого тата, відбувся превеликий фестин. На нього прибули колеги мої та моїх кровних з кількох Диканських околиць. Весело там не було кінця. Грали в свинки, в клюка, в скраклі, робили перегони на велосипедах, пародировали джигитовку на конях, танцювали, бігали «в горілого дуба», впорядили фейерверк. А по вечері гуртом проводили мого тата до його житла. На повороті зайшли на церковний цвинтар. На Полтавщині цвинтарем звуть не кладовище, а лише те подвір'я, звичайно обнесене огорожою, що на нім стоїть церква.

Старовинна, мурована в кучерявім бароку Троєцька церква була височенна. Свіжою, щойно покладеною біллю вона чітко вимальовувалась на темносинім, зорянім небі. При ній — чимала заввишки дзвіниця. Хоч при дзвіниці стояли шапlickи з вапном, забруднені шеритваси, відра й валялось чимало рештовання, ніхто не побоявся замазатись, і ми всі вибігли на дзвіницю. З верхнього вікна, де висіли дзвони, аж до землі звисав міцний мотуз.

— Панове! Хто спуститься додолу по мотузу? — запитався один з хлопців.

Ми всі подивились у чорну глибіню, спробували мотуз, але охочого не знайшлось: таки небезпека була надто очевидна.

— Дивно, що нема охотника до сильніших переживань, Невже ж ані ти, Василю, не спробуєш?

Це сказав Кость, що сьогодні аж надто виразно крутився біля «моєї» Лідочки.

— Як би «дехто» схотів, напевне він би спустився, — вщипнула мою амбіцію з другого боку Женя, Лідина конкурентка.

— Хиба що на вашу честь, дорога Женічка! — ґалантно відповів я й взявся за мотуз.

Але схвильована Ліда вхопила мене за руку:

— Не варто! — промовила з робленим спокоєм. — Ходімо вже, панове, додому: пізно, а тета на нас чекає.

— Ха-ха! Злякалась наша Лідочка, — сміялась Женя. — Та ж хиба те не знаєш його мязів?

— І щастя? — додав єхидно Кость, мовляв: — «Нате й мою мазничку на дьоготь»!..

— Колю, Володю, Якове, — просив я, — побіжіть додолу: на випадок, що зірвусь — підхопите мене. Але ж: дурниця — з маком паляниця!

І, хоч всі дівчата й частина хлопців мене відмовляли, я розкуражився, як правдивий *Argadius juvenis*, вискочив на лутки люнети, вхопився за товстий канат й повис над темною безоднею. Побачив великі, як море, і зелені, як море глибокі очі, мові Цінтії й, повний радощами, що мій шлях у темряву освітлюють ті чарівні очі, почав швидко перемішувати руку за рукою. Та ж вага мого тіла аж надто тягла мене додолу, руки сковзались по гладкій ланві, що не була долі увязана й гойдалась на всі боки, тим сильно обтяжуючи моє завдання. Нараз руки шморгнулись і враз запарились долоні. Неймовірно запекло, бо шкура з них враз посходила. А я ж був не більш, як на пів-дорозі. Тоб то додолу лишалось найменше яких сім-вісім метрів. Та ж я чув, що вмливаю. Ще мить: я розгойдався на мотузі й розтулив руки...

Я гадав, що впав на корону дерева й свідомо вхопив у обійми галузини. Прислухався: гострого болю не почувалось ніде, крім в долонях. Ноги, руки рухались, ні в крижах, ні в ребрах болісти не було. Та вже мене витягували в світ мої товариші, бо впав я не на живе дерево, а на купу зрубаних дерев, що надто тісно стояли були під дзвіницею й були мулярами порубані. Дома ми побачили, що в кількох місцях я мав пошкрябане обличчя та трохи порвану одягу. Женя, побачивши мої закрівавлені руки, розплакалась. Ліда сказала, що вона має завтра відіхати додому, в Полтаву...

А я за свій кураж цього разу заплатив досить дорого. На лівій долоні утворилась флегмона. Перейшло в затроєння крові. Не то що не хотілося «з маком паляниці», але — «нема смаку й до часнику»! Тоді ще в Диканці лікаря не було, але був досвідчений фельдчер. Без жадних наркозів звичайними ножицями він розпоров мені руку. Сказано бо: «Терпи, тіло: маєш, що хотіло». Перетерпів я тяжкі муки. Та ж мав і велику нагороду. Другого дня по тій події відіхала Женя, а Ліда липилась аж до кінця ферій. Виявляла до мене велике співчуття й милосердя, а коли якось нам пощастило лишитись тільки вдвох і без свідків піти на прогулянку, — палко мене поцілувала. Щоправда, на мою велику тугу, був то її перший і останній поцілунок.

Ліда й всі, хто мусив до школи, відіхали наприкінці серпня, мені ж, з огляду на мою неміч, було продовжено ферії на два тижні.

*

Поперше я побачив Диканську осінь.

За тих часів моє любе село, що його поважав я за рідне, було майже зі всіх боків оточене, що-правда, невеликими але ж гарними, кучерявими лісами. Все я їх бачив або вкритими темною зеленню влітку, чи з навісами снігу та іскристою намороззю на Різдвяних святах та чорні, й досить непривітні на святах великодних. Але тепер, коли Диканьку оточували широкі золоті, бронзові й срібні пояси лісів, коли повітря було напоєно медом, спокоєм — задоволенням, коли виснажена врожаєм благословенна земля відпочивала на повні свої, чорні груди, а на стернях і межниках ще лежали товстюці, ліниві перепели, аж Самзнай міг їх брати зубами без мого вистріла, коли ввечері — після цілоденного блукання полями — було так приємно сісти за книжку в тепло натопленій соломою хаті, — моє серце кричало дужче, як перед тим кричала моя порізана рука. Минав день за днем, денно я посилав Ліді на умовлену адресу палкого листа, як Сирано де Бержерак своїй Роксані, денно бігав за два кілометри на пошту, діставав газети й ріжну кореспонденцію, але того, чого так жагучо потребував — не було. Ліда не писала. Тільки в перші два дні по її відїзді прийшли від неї листи, а далі — неначе вона відїхала в Австралію.

Краса осени для мене померкла. Увечері я мало розумів з тих книг, що тримав їх перед своїми очима. Лічив журбою дні й години. Ні в полях, ні в лісах не знаходив собі спокою, а — головне — відповіді на питання: що ж, власне, сталося? Може тяжко занедужала? Може необережно десь згубила мій лист і він потрапив на очі її тата? Може їй «підложила якусь свиню» Женья? І щодня народжувалось в моїй голові сотки нових чорних питань, що кружили в мозку, як он кружить уже галич понад бронзовою щіткою пшеничної стерні. Але довідатись не було можна: нізащо не хтів я прозradити не так свою, як в першу чергу Лідочкину таємницю. Треба було ще терпеливо витримати якихсь п'ять днів, а там...

★

Але ж і протягом тих п'яťох днів моя смерть ще раз нагадала про себе.

Рука вже майже цілком загоїлась. У всякім разі можна було зовсім певно тримати рушницю-туркеню. Я клав до ягташу їжу, оперезувався чересом з патронами, свистів на псів й зникав на цілі дні, щоб блукати в позлочених лісах, по стернях та поміж вируділих очеретів, що шелестіли мені сумної пісеньки про зраду коханки, повторюючи за Проперцієм:

«... На всякі немочі людські суть ліки,

На рани ж від кохання і досі не знайшлось нічого»!...

Так, не було нічого, крім одного: терпіти! І кому яка користь з того терпіння, що так гоїно культивується на нашій планеті? Що додасться до плюсів життя на ній хоча б з того, що от і я, щойно перетерпівши

дикі муки фізичні, тепер терплю ще гірші духові?.. А може вони на те, щоб людина мала хвилю подумати про мету свого життя, чого за перманентними радощами не помічає? Може через терпіння в цій світі, що сам є самим контрастом, потім ще дужче опоюватимешся радістю...

Та ж і філософія була безсила допомогти, особливо в цій порі, коли до обіда — ще літо, а по полудні — вже осінь, і коли взагалі сумно на світі самотньому творові. То ж з кожним новим днем моя роспука до-ростала, як говорив отець Гермоген, до «сапогея», я вже не міг більше зносити самотності й запрошував на влови ближчих мені селянських хлопців.

Впереддень мого відїзду до Полтави, зайшли ми дуже далеко по течії Говтви. І дарма, що не взяли з собою собак, полювання було дуже щасливе. Саме тому ми довго затримались на перелеті. Коли ж, навантажені качками й маючи на плечах два тяжких заяці, вже за-темна вирушили додому, враз нас огорнула сліпа осіння ніч. Осліпла ж вона, бо почало мрячити. Ще трохи — й дрібна мигичка потроху перетворилась на докучний осінній дощ. За півкроку поперед нас посувалася чорна, важка запона, що з кожним нашим спотиканням на розмоклих межниках ще більше чорніла від наших прокльонів. За годину ходи навантаження ми переконались, що не лише збилися з пільної доріжки, але ж і взагалі втратили орієнтацію. Я вже давніш знав, що, коли людина зблудить, то все завертає праворуч, бо майже у всіх людей права нога — трохи коротче за ліву. То ж на мою думку — ми сковзались по вязких ріллях, ніби «ходили навприсядки» — праворуч. Але ж один з товаришів все «був при своїй думці» — протилежній. Можливо, що був це раритет з короткою лівою ногою, мовляв — шульга на ногу. Він цілком збивав усі мої вирахування. Не лишалось нічого, як пустити наперед того кремезного, кованого парубійку.

Та ж сказано в святім письмі: «Єгда сліпий поведеть сліпого, оба впадуть у яму». І не тривало довго, коли ми — задні зненацька вчули близько спереду незрозумілий шум, потім за пустотом — віддалений вже гуп! Й відкілясь здолу — голосний стогін. Наш провідник злетів з кручі в провалля й тяжко стогнав з чорної глибини.

Для сьогочасних читачів треба додати, що за тієї доби ще не існувала ані сама ідея електричних кешенкових світилень чи запалювачів. І хоч я в своїй мисливській торбині мав пуделко сірничків, воно, витягнене мокрими руками під дощем, «не робило служби». Що ж я квапився, чуючи стогнання в проваллі, черкнув незручно — й сірнички полетіли тією ж дорогою, що й наш шульга. Не було вибору: ми полізли з кручі додолу напмацки.

Глейові стрімкі стіни прірви пливли з нами додолу, не раз доводилося покотитись кілька кроків у багні, раз я вгруз просто обличчам в несподіваний розмоклий виступ глею. Це замість Лідочки цілувало мене мокре провалля! А в голові крутилася на всі боки цитата з «Енеїди»:

«Дідона ж мала раз роботу, як з ним побігла на охоту».

Нарешті, ми знайшли свого камрата. Він вже отямився, сидів у болоті й стогнав, лише обмацував свої крицеві кінчини. Всі були цілі — такі ж бо витримують все! Але нарікав, що дуже болить в ребрах, бо впав він грудьми на свою рушницю — важку «пістонку».

— Та дяка Богу, — сказав я. — Все ж таки не так зле, як могло б бути, коли б ми тут заспівали:

«Поломив, потрощив ребра й кости»!

Товариші хотіли йти далі. Та я запротестував: куди вже там йти? Щоб таки напевне зломити вязи коли не в цім, то в другім проваллі? Знайдім навпомацки в стіні якийсь виступ, щоб не лило цівкою на голови, попритулюємось один до одного й пересидимо так до світанку.

На тому й стали. Знайшли кут і під ним, як зайці, просиділи ніч, що була досить тепла, але безкінечна.

А світанок приніс нам чимале здивовання: ми сиділи на виступі крутого берега. Він урвиськом навис над болотяною Говтвою, що срібним меандром обшивала наш гнідий глиняний вибіжок. Зробили б ми найбільше зо три кроки вперед (назад — не було й можна!), — злетіли б стрімголів у воду, що була тут, на закруті підмитого берега, досить глибока.

Та ж мана хоч і довго водила нас, таки до неминучого загину не довела. Заплатили ж ми за нашу нерозважність досить дешево: страшили качок і зайців, подрали одіж, понабивали собі садна на колінях та ліктях, промокли до кісток та вивалялись у глею так, що потім за ціле життя ще тільки раз довелось мені вмазатись не менче. Можливо, однак, що з того «щасливого випадку» було в моїх суглобах заложено перші підвалини артритів, які по кількох десятиліттях примусили мене дуже докладно згадувати про цю пригоду над Говтвою. Сказано ж: «Кожна пригода — до розуму нагода».

*

Справедливо, що життя є боротьба. Та ж не кожен собі усвідомлює, що є то в першу чергу боротьба з небезпеками. Тільки ж тисяч небезпек ми ані не помічаємо. В самому бо нашому організмі заложено безліч охоронних приладів — фізичних, хемічних і механічних. І, студіюючи природничі науки, дивувався я сильно, коли довідувався про хемію ензимів, про механіку серця, про фізику ока. Не спинятимусь на цім дивовижнім для ляїка питанні, хоча й кортить в двох реченнях сказати для тих, що природознавства глибше не студіювали, бодай про так званий Мейснерів спліт. Це — сіточка ніжних нервових волоконців, заложена під слизовою оболонкою (наших) кишок. Існує він на те, щоб впіймати, коли в наші кишки втрапить якийсь гостряк (а скільки ми їх, ковтаємо, не помічаючи!), котрий може не в одному місці пошкодити кишкову слизівку, а те може спричинитись до затяжної немочи або й викликати смерть. А механіка того уловлення така. Їжа пересувається в кишках від шлунка до виходу. Вона посуває з со-

бою й гостряк, скажім шпичку (з троянди, чи кісточку з риби). І от, щойно гостряк легенько діткнеться слизниці, — вона враз зтискнеться й захопить гостряк, притримає його, аж маса дальшої їжі, що просувається додолу, не поверне його тупим кінцем й тим тупим кінцем віднесе його далі. Та ж кишки хитаються сюди-туди, в них їжа обертається (щоб всі її частини прийшли в дотик з слизовою оболонкою, що висмоктує поживину) й той самий гостряк знову починає йти вперед шпичкою. І знову, щойно діткнеться слизниці, буде нею вхоплений, а нова їжа оберне його тупим кінцем наперед. От же, поки така шпичка перейде наш довгий кишковий шлях, вона одна могла б стократно ушкодити нашим кишкам, як би не той охоронний прилад. А ми, ївши дрібну рибу, могли за один раз проковтнути й сотку маленьких, прегострих кісточок. Тоб то протягом якихсь шости годин, що зїдена нами рибка та її кісточки пересунуться через наш кишковий шлях, ми десять тисяч разів підлягали небезпеці!

Мабуть цього прикладу вистачить, щоб усвідомити собі, «яко опасно ходите» по цій дивній планеті, де на кожному кроці «з журбою радість обнялась». І коли б кожен, найспокійніший старший чоловік, що тихо-мирно просидів своє життя на одному місці, в якомусь глухому селі, потім пригадав от так, як ось я намагаюсь тут пригадати небезпеки, що загроджували моєму життю чи бодай здоров'ю, — то був би аж здивований. Що ж я був дуже непосидючий та небезпеками нехтував, то їх дійсно було аж досить, на моїй довгій життєвій дорозі. Поминаючи тут всякі, часами дуже драматичні пригоди, що — однак — прямо не загроджували моєму життю, було дуже багато й тих випадків, коли смерть явно простягала по мене студену руку. Що ж обставини вільного руху в літку, на фєріях давали мені багато нагод втрапити чи й навмисне увязнути в більші або менчі авантури, переважно такі нагоди приходили саме в літі.

*

Закінчивши чотирьохрічну бурсу та шістьохлітню духовну семінарію, де я бачив стільки негативних виявів недовірства, блюзнірства й аморальності, я, як і звичайно те буває, відносив прикрі ті факти на рахунок самої релігії. От же, вийшов я з духовної школи, що приправляла хлопців до попівства, тоб то на поширення в людей віри в Бога, — повним «атеєм» — безбожником. Та ж саме оте проживання канікул в родині освіченій, етичній, в товаристві побожного тата й не менч побожної тіточки, люблячи добру, чесну книгу та маючи достойних приятелів, я вважав за нечесне клякати й кадити перед образами Святих, чеснотам яких я не надавав ваги, а чудесам не вірив.

Тому ще в семінарії, я остаточно вирішив, що не буду «живитись від скінії», вийду з моєї родової стихії — з «коліна Левитова», а, щоб бути корисним темному нашому селянству, — буду вчитись на ветеринара.

Та ж саме в тій добі, з огляду на масову втечу духовної молоді від парафії та церкви, на вимогу російського Синоду, владою було заборонено юнакам з освітою духовних семинарій вступати до вищих свіцьких шкіл. Що робити? Передо мною ніби намічалась дорога в літературу. Але ж — в чужу. Та й та стежечка була вузьенька. Йти служити в «акциз» (державний фіск) чи пробувати пролізти в урядники й відмовитись і від волі, і від якоїсь ідейності в праці? Про заложення того чи іншого власного підприємства за моїх часів в голові інтелігента не могло повстати ані гадки. Була ще одна евентуальна дорога: вступити до академії мистецтв й затриматись на малярським шляху.

Але ж була й малісенька щілина до свіцької високої школи: я міг (говорючи теоретично) дістати персональний дозвіл міністра народної освіти, мовляв, «в порядку винятку». Але: як? Писати прохання до Петербургу, а потім чекати на шиї в тата може й кілька літ, поки бюрократичний міністерський віз докотиться аж до прохань, посланих якимсь жовтодзьобим хуторянським «фруктом» з «Богоспасаємої» Гоголівської Диканьки? Хіба ж ми не знали, що то є «московський місяць»? І чому ради міністр заочно зробить мені виняток з розказу, коли ж я не маю в «Пітерє» ані якогось Хлестакова! От, коли б поїхати самому й особисто попросити міністра, прецінь тоді буде змога обґрунтувати своє прохання. До того ж можна поінформуватись і в мистецькій академії. Одно слово: втік — не втік, а побігти можна!

На ці теми я й почав виводити всякі узорі, прибувши до Диканьки.

Як? До са-мо-го мі-ні-стра?.. До царського мі-ні-стра в Петербурзі?

На ті часи для глухої й приголомшеної української провінції це була аж надто сенсаційна авантюра. Однак мій татко пристав на неї досить легко.

Якому ж хлопцеві не пахнуть мандри? А подивитись на Петербург — кому ж це пошкодить?

Того ж дня полетів мій лист до колеги Сашки Чаковського, що та кож хотів просунутись у ветеринарний інститут. Взагалі Сашко був, як кажуть «з одного мішка зі мною». Вже на третій день він був у Диканці, а ще через день ми й рушили до «Пітера» з побожним татовим благословінням.

Їхалось нам напрочудо щасливо. Доїхали без пригод, а в міністерстві перша людина, що ми до неї озвались, був наш земляк — воротар. З його поміччу без затримки ми достукались до самого міністра, дуже добре пописались, аж на здивовання міністерських урядовців виграли враз свою справу без умовин, затримок і комплікацій. Та ж, коли верталися щасливі домів, бракувало рівно одного сантиметра, щоб я віддав був Богові свою душу.

На одній з великих стацій наш швидкий потяг затримався значно довше, як мав стояти по розкладу їзди. Виявилось, що чекаємо, поки проїде тут царський потяг: в ньому їде царь з родиною в Крим на свої літовиська в Лівадії. Кому ж не цікаво побачити коли не самого царя,

то бодай його потяг?.. Та ж він щось не їде й не їде, а тим часом наш вже почав помалу сопти й розкочуватись. На стації між коліями — сила всяких залізних стовпів: лихтарні, приймачі пошти, семафори. Кожному пасажирові є відомо, що вихилатись з вікна вагону на стаціях — небезпечно. Річ видима, і я те все знав. Та ж коли ми вже минали станційні забудовання і я, розчарований, вступив у свій переділ, — саме хтось гукнув:

— Царський потяг!

Я, стоявши на площинці, не знав, що у вагонах було звелено позачиняти вікна. Ото ж, вчувши вигук, всією силою мотнув головою до вікна. Встиг углядіти, як промигнув біля мене той зустрічний потяг, але роздивитись його не міг, — бо впав назад. Переділ був повен скалок віконного товстого скла, а мого студеньського кашкета зірвало стовпом семафору. Коли б вікно не було зачинене, вкупі з кашкетом зірвало б мені й пів черепка. І довелося б стратити «Жізню за царя»*) ні за кацапову душу. А тим часом тепер я вивяз з тієї смертельної небезпеки навіть без поранення. Правду бо говорить наша приказка, що «Отцева молитва зо дня моря виносить».

*

Щасливі були ми з Сашком в подорожі, але ще мабуть щасливіщі повернулись у Диканьку повноправними студентами, бо в Харькові по дорозі ми вписались до інституту. Тепер же треба було поділитись силою вражіннь з ближчими околичніми товаришами й приятелями. То ж, коли вже дома ми розповіли все, взяли ми рупнички, вивели з стайні коней, що їх у нас двоє ходили під сідлом, щоб майнути до Опішні саме на сезону отих, оспіваних Котляревським, опішнянських слив.

А тато міркував:

— Чи не було б вам ліпше піти пішки: таки ж саме тепер в полі повно дичини. Коні ж наші потомлені возовицею й ще мають багато спішної праці.

Та ж у нас вже був розроблений план: майнути на конях, перебути в Опішні тільки сьогодні — в суботу, а в неділю на обід вернутись додому. Коней же там і нагодують, і доглянуть, як належиться.

Та ж вийшло трохи не так, як ми сподівались.

Вже по дорозі в Опішню, хоч їхали ми й битим шляхом, сталась маленька прикрість, що про неї тут не було б варто й згадувати, коли б не довелось нам дуже докладно її згадувати на другий день.

Посеред дороги між Диканькою та Опішнею є глибоченька балка з не зовсім слухним найменням — «С.... Балка». Коли ми доїхали до її споду, з великим здивуванням побачили на високих осокомах силу, просто — отари вевірок. По наших сторонах взагалі вевірок мало-коли й углядиш, бо в тій частині Полтавщини борів чи взагалі шпиль-

*) «Жіття за царя» — назва ультрапатріотичної московської опери композитора Глінки.

кових лісів нема. Що ж нам трапилось таке диво в С... Балці, то ми махом спішилися й кинулись до осокорів: та ж таки наловимо вевірок! Бігали, кидались на землю, дрались на вершки дерев, але звірята були спритніші за нас: літали мов руде клочча з дерева на дерево й цілими табунами втікали впововш тихого потічка, що сріблився в зеленій долині мокляка. Наш газарт привів тільки до того, що ми потріпали на локшину свою легку літню одежинку, аж незручно було проїздити потім великим містечком, що за тих часів налічувало щось коло 23.000 мешканців, та виглядало, як повітове місто.

Та ж наша мисливська жага страшенно розпалилась. В Опішні, дискутуючи з приводу тієї події в Балці, ми гуртом з приятелями прийшли на думку, що треба було бити вевірок прутами. Ото ж вертаючи в неділю домів, ми мали з собою довгі халузини, як козацькі списи, бо ж вирішили пошукати мандрівних вевірок. Подалися Балкою, понад потоком далеко вбік дороги. Проїхали може й з десяток кілометрів, — ані слідочка вевірченого не знайшли і, жаліючи коней, вирішили припинити шукання та вертати додому, як обіцяли. Але ж вертати знову до великого шляху — була даліч. Чи ж не простіще перебрести потік й тоді шкварити навпростець? Чом не думка! Цілком типова словянська імпровізація.

Гарнесенька долина в Балці вкрита соковитою, шовковою, як цинобер зеленою травою-осокою. Та й досить широченька. Де не ткнемось до потоку — коні з місця починають глибоко вгрузати в твань. А що, як розігнати коні й спробувати перескочити потік?

— Господи благослови! — гукнув я й хльоснув стеком свою, дуже нервову кобилу, що була незвичайно висока на зріст і мала незвичайне наймення, якого жаден земляк не міг висловити: «Луїза Пойндекстер» — на честь одної Майн-Ридової героїні. Кобила, не призначена до такого єднання, дійсно рванула, як дракон, зробила величезний скік і цілим тягарем важкого тіла вгрузла в мочарі. Задні ноги аж по хвіст — у болоті, передніми шалено гребе по мільчім багні. Я миттю скочив у драговину, заглибився по пас, але з найбільшим запалом та напруженням всіх сил підпомагав Луїзі. Перелякана кобила напнулась ще раз, ще раз і, нарешті, вирвалась на беріжок.

Аж тоді я оглянувся позад себе. А там, ще кроків на два далі від берега, угрузиши по шию та кульбаку, в повній резигнації лежав вороний кінь. Біля нього, — немов на столі зеленого сукна видко було — білу, як крейда Сашкову голову, поляпану чорним болотом.

В мент розстібнув я свого ремінного паса й кинув колезі, тягнувши його на беріг до себе. За коротку хвилю Чаковський уже був у безпеці. Але ж четвертий наш товариш, «Ворон»? Кінь був у явній резигнації: ані не пробував вириватись з обіймів смерті. Потоне!... Таки ж ми бачимо, що його зад вже зовсім пірнув у bagno і, здається, менче й менче його спини видко над осокою. Тим часом Луїза вже обтрусилась і, тремтючи всім тілом, з виразним жахом дивилась на свого товариша.

— Сашко! Скидай швидче Луїзі сідло, витягай попругу, а мені давай свій пас! — гукав я, мов у маточину, й швидко зв'язував ремні в довшу линву.

Тоді ми накинули одну петлю на шию Воронові, другу — Луїзі. Як не тріснуть ремні, — Луїза свого друга витягне. Хіба що задушимо коня.

Не своїми голосами кричав наш жах, і мабуть це передавалось і нашим коням: обоє напружувались з останніх сил. Ремні були добрі, одначе Ворон все був ніби в тім самім стані. Нарешті, на півкрока наблизивсь до нас. Тепер ми вже могли вхопити його за гриву, потім і за вуха. Були то неймовірні зусилля й певне за ті чверть години, що ми бабрались в тім багні, в наших чотирьох печінках згорів увесь запас глікогену. Фу! Таки вже й чорний кінь — на бережку!

І, коли вже ми вивели коней на суходіл, зі мною сталось щось зовсім неймовірне: я — здоровий парубійка — заривав у голос так, як дитина, й упав на землю. Колега з ляку кинувся до води, щоб бодай кашкетом її зачепити для мене, — та ж тільки знов зав'яз у багні. Добре, що ремінь ще мав у руці — й з його поміччу виліз на сухе. Але поки він вовтузився, я вже заспокоївся й несподівано для себе враз заснув, бо ж, здається, ніколи потім не почував я такої безмежної втоми. Тим часом Сашко намагався привести до порядку свою одіж та бідних наших коней. Чистив чоботи та сідла віхтями мокрої осоки чи рогозу, але ж, коли я незабаром прокинувся, мене знову вхопив жах: таких марюк побачив я перед собою!

До смерку ще було досить часу, їхати ж у такому вигляді Диканькою та й такими чортяками об'явитись дома, — не було можливо. І ми повели коней пішки на поводах. Йшли помалу стернями та ріллями, змучені, млілі, аж кілометрів за три перед Диканькою вгляділи під вербами хуторок. Там стирчав біля колодязя журавель, а під ним сиділа нестара жінка з дітьми. Йти просто до неї було б гріхом: не то що дітей, а і її саму могли б ми злякати на смерть. То ж колега одалік тримав коні, а я подався на пересправи.

— Ой, леле! — вигукнула молодиця! — Та ж це ви вгрузли в С... Балці! — й вона перехрестилась широким хрестом. —

— Перескочили на конях. — Пояснив я. — Ледь-ледь виборсались. Дозвольте, тітко, помитися біля криниці.

— Перескочили? З другого боку? — жінка плеснула в долоні й враз почала нас обплакувати, як мерців. — Майте ж ви милість Божу, — сказала, нарешті, заспокоївшись. — Та ж із цієї зрадливої драгви без чуда Божого вилізити неможна!

Вимили ми коней і себе. Напились молока, коням дали трохи вівса. А затемна повернулись додому. Крядькома завели коней до стайні, самі непомітно перебрались і, не знаючи, що буде з кіньми завтра, — міцно прикусили собі язика. Аж на Різдвяних фєріях розповів я домашнім, як

«Вилитіло пдтя з лісу,
Та й сіло на млачку», згадавши Підкарпатську пісеньку.

— От, так ми полювали за виверіцею! — закінчив я своє оповідання.

А тато похитав головою:

— Дуже подібна історія сталась була й з нашим старим дяком. Був він під чаркою, мжа мжила, зблудив. Та й скінчилось йому гірше, як вам: так таки й задушилась його кобильчина в тім мокляку.

— Та ж як би й ми не були два... — почав я, а тато лише усміхнувся:

— Як богослов, мусиш знати, що сказав Еклезіяст:

«Молодий дурень — ліпше за дурня старого»...

То ж не хочу бути старим дурнем і дорікати молодому за те, що вже давно та й щасливо минулось.

*

У високій школі вакації довші, як у середній. Натурально: є й більше часу на всякі пригоди. А що ж я, враз, як опинився в Харькові почав слушно заробляти пером в місцевій і Петербурзькій пресі, а почасти підробляв і пензлем, — був я заможний, як «кум короля». Були мені приступні й взимі, і тим більше влітку далекі мандрівки. Та ж саме в мандрах і живуть пригоди. Й надібав я на силу. Та ж таких, що загороджували смертю, нині пригадую лише три.

Влітку пекло, як на Суматрі чи, як говорив Гришуня у о. Гермона, «як на тропику козлорака». В таку спеку добре бути близько біля річки. Майну я на кілька день до Лубень, де при Сулі живе мій близький друзяка. Так: —

— Бувайте! Бувайте! — і вже я в Лубнях, найкращому місті на Полтавщині, повному історичних і гагіографичних згадок.

Спіткав я там велике й за винятком славнозвісного потім Юди — Анатолія Савенка — премиле товариство. Колеги на честь мого приїзду впорядили «п'ікнік» чи «Венеціянську ніч» на Сулі. Ще й увечері було так парко, ніби в печі, з якої щойно виняли хліб.

— Вертати додому, коли вже ось-ось благословиться на новий день? Чого? Подрімаймо тут, а вернемось на обід!

Пропозиція всім сподобалась. Ще трохи поспівали, ще трохи посміялись, але ж в головах джмелі гудуть й очі самі собою злипаються. Поділились ми на два гурти: під одним стогом — «жіноче кодло», під другим — козацтво. І певне тільки простяглись на теплій, як живе тіло землі, вже Анголи й накрили нас своїми крильми. Та ж незабаром я прокинувся: щось дуже неприємно мазало мене по обличчі. Я прудко тернув рукою, глянув — і підскочив: на руці був величезний роздушений тарантул. В тій хвилині я почув, що й поза коміром лізе по мені такий же павучище. Метко зірвав з себе сорочку — й знайшов брата задушеного. Поки я його посилав за попереднім, по-

чув рухи на нозі. Затанцював я «тарантелу», не штучну й не навчену — і стягав штани. Мабуть кричав, бо ж дехто з колег прокинувся. Почали прокидатись і «на жіночій половині».

Я сховався за стіжком, оголився до Адамового стану, перетрусив одіж і білизну й підрахував свої влови: прийшло мене відвідати четверо чисторасових, випасених тарантуляк. Кажуть, що в теплій порі року, вистачає двох укусів нараз, щоб людина вже не очуняла. Як що то правда, то оті чотирі тарантульські розігріті богатирі, напевне, без намагання привели б мене простісенько до раю.

По огляді терену виявилось, що я ліг на кілька тарантулових норок, а це видимо тим милим тваринкам перешкоджало робити їхню вранішню прогульку. Зі всіх колег ще тільки один скинув з себе одного поганенького тарантула.

*

Та важливіші пригоди стались при зустрічі з собаками.

Одного дня, як ми — молодеча гуртом ходили до близького лісу — «Рогу» по квіти, ягоди, гриби, — побачив я там красну полянку, вщерт залиту соковитою червоною смолкою. Тоді не було при мені барв, то ж другого дня узяв я пуделко акварелів та альбомчик і пішов змалювати отой червоний килимок.

Кликав з собою братів, та ж кожен мав щось ліпше на програмі, й ніхто мені не товаришив. За якусь годину-півтори я був готов і поспішав додому обідать.

Сонце смажило з ідеально блакитного неба, кидаючи на сріблясту дорогу темні глибоко-сині, аж чорні тіні від високих плотів тіточкиного саду, що охоплював один бік широкого майдану й царини. На майдані — ні духа, лише кілька курей блаженствували в пухкому пдросі дороги. Я вже мав повертати в суточки, що вели до воріт нашої садиби й щойно вступив у затінок, аж з-за бурти, може всього кроків на тридцять переді мною об'явився величезний пес, що гнав просто на мене. Пес на селі — звичайна річ, й ми все посміхались над тими, хто лякався пса, співаючи:

— Запорозький козак,
А боїться собак!

Та ж пес, що летів на мене, міг би злякати й неозброєного запорожця.

Велика голова з роззявленою пащею спущена низько додолу, з язика — волочиться нитками піна; зачучвірена, розкуйовджена шерсть, спущений додолу товстий хвіст. Не треба бути ветеринаром, щоб з першого погляду запідозріти скаженюку.

Тікати, чи дратись на пліт, що мав широкі острішки, — вже не було часу. Пішов по мені мороз. Серце вдарило на страшну тривогу. Так заклепало на гвалт, як стукає замкнена в хаті при пожежі дитина.

— Господи порятуй! — встигла блимнути сама собою в голові

стрільчаста молитва, а я притулився до плоту. Нагодою був не в світлій, як звичайно буває влітку, одежі, але в темно-синій.

Скажений пес пробіг біля мене у віддалі двох кроків. А, коли віддалився кроків на двадцять, почав крутитись на місці, а потім став розривати собі мясо на нозі, очевидно в місці вкусу тим псом, що передав йому заразу. Мені стало щіткою волосся на голові, немов би аж піднеслась легенька, літня шапочка. Я ще стояв, не рухаючись і не дихаючи, поки собака вирівняв своє велике тіло й подався далі, не повернувши до мене.

Чвалом я дрсменував до дому: ані моя цибата Луїза б тоді мене не дігнала! Всі хлопці враз вхопились за рушниці й майнули наздоганяти скаженюку. Але по потворі вже не було сліду. Та ж над вечір вже оповідали, що скажений пес «покачав» чимало собак, покусав поросят, качок та інших тварин, але — на щастя — не було жадної людської офіри.

Хоч і нема в мені заячої крові й хоч потім ще багато разів у житті довелось відчувати жах, однак ця зустріч з великанською скаженюкою, якої б я голіруч побороти б не зміг, належить до згадок про найстрашніше, що я зажив до сьогодні. Дійсно, цілковиту правду сказав відомий шведський лікар Аксель Мунте:

«Жах перед сказом є зовсім такий же страшний, як і сам сказ».

• *

Одного вечора відвідав мого тата невеличкий дідич з Жуків, п. Данько. Цей чоловік придбав собі чималу популярність широко довкола й часто його звали турком. А це за те, що якийсь час мав він маєток в Туреччині, що було майже неймовірним, бо ж Туреччина була одною з двох країн, де чужинець не смів купувати землі на власність. Але ж наш беручий землячок таки умудрився, хоч «Турок похитрив усіх», — обкрутити кругом пальця й Турчина тай мав власну посілість в чудовім краю, біля Ризе. Не менше був знаменитий Данько й тим, що писав — листи й документи — виключно на жовтому папері й синім атраментом. А за тих часів було мало таких досвідчених, щоб розуміли значіння того, як говорили довкола, «дивацтва». Коли ж потім хтось написав був у старій Київській «Раді», за мого секретарювання, статтю про московську жандармерію, що мала синю уніформу з жовтими пружками (кантами) й дав тій статті іронічний наголовок «Жовтосині», — Данько прислав до редакції грізного листа, лаяв усіх нас за зневаження наших святих барв і відмовився надалі отримувати таку ганебну газету. Але ж за часів моїх перших зустрічей з Даньком, був він знаменитий ще й тим, що мав славу самотнього на цілу Полтавщину великого виробця овочевих вин.

Почувши, що всі ми говоримо між собою по українському, а наші панночки, як побачив здивований гість, ще й в українській нощі, Данько не відступився, поки не отримав від нас обіцянки, що ми віддаємо його в найближчій часі на його «хуторі-зимовику».

На ровері коло 20-х кілометрів ще й тепер для мене — жадна відаль. А за тих часів ми могли б туди-назад проїхати може й п'ять разів за добу.

То ж вневдовзі чималим товариством — хлопці й дівчата — майнули ми з візитою до славного турецького винороба, співаючи по дорозі:

«Дай Боже, щоб козаки наші пили-гуляли,
Хорошії мислі мали».

Зимовик та й сам запорожець вельми нас зацікавив. У хаті були цінні збірки старовини, а сама хата стояла у величезному, гектарів на 10—12 овочевому саду. Глибокі й довжелезні льохи з рядами бочок, наповнених всякими овочевими «мальвазіями» — «мадейрою», «портвейном», «барзаком» і навіть «шампанями», що ми їх мусили коштувати, зробили нашу ретурну подорож зовсім не такою вигранкою, як вона була з Диканьки в Жуки. В цій поворотній дорозі поперше я бачив, як велосипеди колег «писали мислете», сталось кілька менчих «аварій» і — чого у нас «не було й в заводі» — п'яна сварка. Досадно було й те, що одна з панночок забула на гостиннім хуторі свою туалетну торбиночку та інші річі. Вертатись було запізно, а їхати знову — ніби ще раз напрошуватись на вино. Та ж «для вас, красуні, моє серце беться стало, без змін»... і не було як відмовити й нашій гості, коли вона попрохала мене їй ті річі привезти.

Я та молодчий син моєї тіточки другого дня сіли на коней й подалися знову до Данька. Виїздячи, я по звичці поклав у задню кешеню невеликий револьвер.

«Запорожець» зрадив нам ще дужче, як вчора, бо ж ми були «без бабського насіння».

— Молоді ліси ростуть для будуччини» — сказав один відомий чеський маляр, — розважав нас за чарками милий господарь. — А я й собі також міркую, що і я живу тільки для будуччини, для будуччини нашої України. От же ми — колеги, й можемо тут повторити сцену з «Вія»: дуже мені хотілося б до школи, до високої школи. Та ж до якої, коли ж тут — всі «академії» — кацапські?! — відводив свою самотню душу «запорожець».

А на столі все виростали нові пляшки з сливяними портвейнами, з ангрештовими малагами. Й коли ми вилізли на коней, нам точилася голова дужче, як попереднього вечора на роверах.

— Та не їдьте по дорозі! — напучував нас Данько. — Чого ходити утертими шляхами, коли ж ось так манівцем ближче й ліпше. Всі козаки їздили просто. — На конях бо — сама радість їхати степом. А це ж — наш «малий степ».

Ми й поїхали тим степом, де були розлогі пасовиська Кочубеевих овечих отар. Їхали вируділими травами помалу, куняючи в сідлах. Побачили дуже здалека великі отари й помітили, як від них відділюється кілька сірих цяток, що прудко несуться до нас, прорізаючи, як сказав би наш поет, «бурян незайманих степів». Здалося нам, що до нас до-

літають і людські голоси. Вже потім ми довідались, що то були переважаючі вигуки вівчарів, людей таких же примітивних, як і наші старовинні «овчухи». Зненацька з-під ніг наших коней пурхнув табун куріпок й своїм фурчанням злякав мою Луїзу. Вона хвицнула задом, а я з несподіванки сів їй на шию.

І добре, що так: цей рух зігнав з мене й мого брата дрімоту. Не впав же я додолу, бо ж таки був добре вправлений триматись у сідлі й сонний. Та ж і моя кобила, і «Ворон» під братом раптом захропли й блискавкою зірвались до чвалу: близько за нами, мов кулі на кармелюкові, шалено котили з десятків величезних сірих вівчарок, вщерть зарослих довгими кудлами. Ми нахилились до грив і притисли коням боки стременими. Я все намагався витягти з кешені револьвера, але мої спроби були безнадійні: коні несли з такою прудкістю, що нам забивало дух й треба було відвертати голову на-бік, щоб дихнути. Де вже там маніпуляції в задній кешені, аби втриматись у сідлі! А вівчарки все гнали у нас у пятах, на віддаль якихсь двадцятьох кроків.

Були ми свідомі того, що, якби якийсь з наших коней спіткнувся й упав чи скинув би когось із нас із сідла, по тому лишилось би тільки закривавлене місце. Навіть другий не міг би спробувати ратувати, бо ж не спинив би ошалілого коня. То ж, обнявши мовчки витягнені кінські шиї, ми злились з своїми кінсьми, давши їм волю робити, що самі знають.

Пробігши кілометрів зо три, собаки відстали. Коні зменчили біг, але їхня шкура під білою піною тремтіла, як при горячці. Я глянув на брата й здивувався: його запалене сонцем та розігрите вином, завжди червоне обличчя, було неначе з сірого, зеленого паперу, тільки іскрами горіли широкі зіниці.

— А... ти... зн... а... еш, — загикуючись спитав він, — що ти б-б-білий, як крейда?

— Певне, що знаю: бачу ж себе в тобі! Але ж ті цуцики без сумніву б нас почервонили...

*

Щоб вже не вертати до коней, собак та вина, згадаю ще три дрібненькі, хронологічно не пов'язані пригоди, що могли б бути матеріалом і для гумористичного фільму.

В жнива на селі дорога кожна, навіть ліва рука. Тому й ми всі, що провадили канікули в тіточчинім господарстві, що-літа бували в праці. Хлопці возили снопи, складали скирти, подавали й «настиляли» на молотарці й пописувались своєю силою. Дівчата помагали вязати, гребти, а по тім метушились біля кабиці, щоб нагодувати якихсь чотирі десятки робітників та поверх двох десятків нас — господарів і гостей. Очевидно, що дівчата пописувались своєю зручністю, грацією та куховарським мистецтвом.

Після молочення, що тривало зо три дні, перша думка була — на

річку! А виїзд на річку взагалі був одною з найулюбленніших наших розваг. У цій залюбки брали участь і наші старенькі. Звичайно з виїздом на купання була звязана й полева вечеря на березі річки, звана «пikнічок». Неодмінними його інгредієнтами були: тараня, огірки, куліш з качками та чай з самовару. Тепер же один з наших кривняків — хемік з господарського інституту схотів зконкурувати з виноробом-Даньком й приправив овочеве вино з вишень. Було воно ще трохи молоде, але дуже добре на смак. То ж з великої шклянної сулії, що була поємна літрів на 35, ми вже висмоктали зо дві третини. Тепер же, коли ми їхали на вимощених свіжою соломою гарбах раптом хтось згадав аж за селом:

Панове! Та ж ми забули про *vin de cerises*. Вишневе вино!

Мені впало на думку: най усі їдуть помалу далі, я ж побіжу додому, поставлю сулію з вином поперед себе на ровер й швидко дожену товариство.

Я вистрибнув з довгої гарби й що-сили махнув назад. При мені невідлучно був за асистента розписаний мною в «Чмеликові» вельми товариський «Самзнай», який тим більше радів, що швидче я біг. Ось ми вже й дома, важелезна, пузата, оплетена лозою сулія — вже на колі. Летимо назад доганяти наш поїзд. Треба було триматись не за керму велосипеда, але за вуха кошика, що в нім була вплетена сулія. Коліна товкли об денце коша, попереду близької частини дороги не можна було бачити. Вже сама та їзда була матеріялом для гумористичного кіно. Але ж далі стало ще гумористичніше. Виїхавши за село, я аж здивувався, що підводи втекли від мене найменше кілометрів на два. Тоді, покинувши обачність, я погнав рівною дорогою повною парою. Вже — ось-ось гарби, та ж на закруті загавився розрадований Самзнай й підскочив мені під переднє колесо. Сталась катастрофа: ровер — в один бік, сулія з вином — у другий, а я по інерції продовжую рух вперед, тоб то забрав носом через колеса...

З возів повискакували хлопці, біжать ратувати мене й вино. Я побив собі лікті й коліна, а також і підбив синяка під самим оком обгак, що в ровері для ліхтарні. Око, однак, було ціле. Помнятого ровера з порядною «восьмачкою», трохи розхлюпану сулію, мене — «інваліда» й примнятого пса — винника аварії, що шкутьельгав на ногу, «водворили» на менчий візок. В нього була запряжена наша вельми примхлива «стара кобила». І через неї я втрапив, як той казав, «з болота в калюжу».

Коли ми доїхали до спуску з високої гори, що веде з Брусії до Ворскли, молодь повставала з гарб і побігла до води. На возах залишились тільки ті, хто «правив» кіньми: два наймити на гарбах та я на своїй натачанці при «старій кобилі». І чи то мою старушку вкусив овід за носа, чи їй щось приверзлось, тільки ж раптом шкапчина мотнула головою аж до землі, потім задрала хвоста й помчала по похилій площині, як навіжена. Я притяг що-сили віжки, згарячу смикнув дужче, як було слід, і одна віжка урвалась. Моя справа стала кепською: «ту-

ди ж мене мара несе, де грають музики!». З боку, де ціла віжка — провалля; скакати з візка — найменше поламати собі ноги. Лишалося вірити, що може ще моя година не прийшла, бо ж таки в тім шаленім бігу, висока натачанка могла кожної хвилини перевернутись, сулія причавила б мене до землі, а коване колесо, проїхавши по голові, навряд чи не витягло б з мене духу. І так, безпомічний, летів я як вихор, з півдоброго кілометра, розгублюючи по дорозі віру в щасливий кінець забави, свої манатки й частини натачанки: «кізла», спинку, подушки. Та ж візок не перекинувся, ні чіп з осей не вирвався, ані вісь не вломила, та й сама кобила не впала. Навіть сулія з тим, добре пробовтаним вишневим «винищем», яку й тут я знову обнімав не менч ніжно, як перед тим на велосипеді, — не вирвалась з моїх обіймів й не покотилась у провалля. Наприкінці гори зустрічні селяни спинили ошалілу кобилу, що при всій моїй до неї симпатії на цей раз дістала від мене кілька добрих шмагів батогом, — і я без додаткових саден доїхав до річки. Ляку не відчув жадного — занадто бо звичайна в селі річ — пригода на возі, хоча рік перед тим один з диканських вчителів зажив подібну пригоду й ледве лишився живий: кінь, під якого він злетів, ударив його кованою ногою в обличчя й на ціле життя зробив потворним, сліпим калікою.

*

Приїхала в Диканьку одна співачка з Київської опери. Добра була співачка, з лиця непогана, на язик гостра й весела, як молоде котенятко. Чисто, як у пісні співається:

«Прилетіла пташечка — мальоване пірлячко»!

Дуже їй сподобалось у нашім товаристві, бо ж, як вже згадувано, — були між нами штукарі на всі руки. А одної ночі, коли вже їй був час іти додому, заспівала, аж луна пішла гаями:

— Ой, хто ж мене молодую тай додому проведе?

— Та ж всі, всі!

— Недотепно це, щоб одну дівчину та провозжало кілька хлопців. Вистачить мені й одного.

— Мене?

— Мене?

— Мене? — загукали ми всі. — Кого вибіраєте?

— Рівним, прямим і тайним голосуванням вас! — повісла мені на руці «проворна моторуха», метнувши на мене вивченим поглядом, ніби кинула смолоскипа, й додала повним голосом:

— ... «Но берегісь любові маєй!» ...

Я гадав, що не дам собі наплювати в кашу, коли відповім «у тон», гаркнув, аж пси загавкали:

— «Не боюся я ні турка, ані того ляшка!», метнувся по револьвера, бо дорога була далека й треба було йти чимало таким густим парком, як ліс. А за тих часів по українських селах не була рідкістю немила зустріч з якимись «касапами-зарізяками».

Дорога була весела: смішки, співи, жарт і дотеп, та ж і дівча приємне, мов ягода. Туди дорога видалась вельми короткою, але на ганку чекала донечку стара її матуся, що зіпсувало й приспішило прощання.

— Добра ніч!

Добра ніч!

Я трохи роздосадуваний майнув назад. Ніч темна, йдеш у лісі, мов у тунелю. Вже пройшов я з третину паркової доріжки й раптом мов вухо неначе захопило якийсь тихий звук. Я спинився — абсолютна тиша. Зробив кілька дальших кроків, і знов уловив за собою неголосні, уривчасті звуки, що ніби самі озираються назад і гостро сіпають нерви. Не можу зрозуміти: що то є. Ще роблю кілька кроків — а ті торопкі звуки наслідують мене. Тепер уже мені ясно, що то також звуки кроків, але не моїх — чийхсь чужих, хто йде за мною, й спинається що-раз, як спинюся я. Дивно, як же воно мене бачить, а я його ні? Чи може орієнтується слухом? І при тій думці чогось поповз мені поза коміром морозець. Я витяг револьвера й потихеньку звів когутика. Йду далі дуже помалу, твердо ставлячи ногу на доріжку, напружую слух і увагу. А за мною — виразніше: чап-чап! чап-чап!, крок в крок.

Сніжок посипався по спині нижче. Щось притисло під щелепи й у роті стало більше слини, хоча язик ніби прилип до піднебення: не знаю, чи й видобув би належного голосу. Погано! Чи ж таки, дійсно, — «Не боюся я ні турка» ані глупого чортovinня в знайомому парку?..

Заціплюю зуби й кулаки, хочу опанувати собою — й не годен. Навпаки — починають ворухитись на голові окремі волоски, серце спинається й вся шкура холоне. Та чого ж, власне, коли маєш в руці револьвер наготові, з якого шосту кулю садив у п'яту? Та ж логіка — одно, а паніка — щось інше!

Пристоюю довше: може трохи заспокоюсь. Скрізь повна тиша, як в австралійській пустині. Нарешті, роблю крок — і враз чую, що за мною хтось також зробить свій. Щось мене пориває чкурнути що-сили вперед, та ж розум затримує: чого ж бігтемеш стрімголів у п'їтьму? Це ж — жадний вихід: тепер ти йдеш, і «воно» йде, а ти побіжиш — і «воно» побіжить. І чогось вже від того слово «воно», що в нім не вчувається зневаги, але — таємниця, — жах заходить аж в кістки, а ноги підгинаються в суглобах. Я раптом обертаюсь назад і посуваюсь далі вперед задом.

Йду крок за кроком, наставивши поперед себе револьвера. Шелестить? Ні-ні, та й знову ніби запусить чужий крок. А час і просторінь тягнуться неймовірно. Болять щелепи, болять і пальці руки, що в них затискую держално револьвера.

Нарешті — щось незрозуміле: втрачаю рівновагу й лечу в якусь яму, на сухий хмиз, що тріщить під мною, немов у печі. В той же час страшенно голосно бабахає постріл, куля гарячою свічкою черка мені скроню. Це — вистріл з мого револьвера, що його, падаючи, я натис.

Ще хвилинку прислухаюсь і потроху виборсуюсь з купи суховію,

вже забувши про жах. Виходжу з купи хмизу, що навалений збоку доріжки й нормальним швидким кроком наближаюсь до перелазу, — яким закінчується тут княжий (Кочубеїв) парк.

За парком, над шляхом небо вже не таке сліпе, навіть на сході вже виходять понелясті хмарки-овечки на зеленаві луки. Облапую скроню: трохи наче свербить, але рука — суха й можна догадуватись, що в кров не вмазана. Вдома ж бачу, що криси мого кашкета над правою скронєю прострелено й пришмалено: смерть протанцювала біля мене свій жар-тобливий танк на якихсь півцентиметра.

Але — що куля! Потім я з нею здибувався частіше...

* *

До «собачих пригод» варто ще додати таку глупу анекдотку, що сталась зі мною в Харькові.

Одного вечора прибігла до мене чиясь дівчина-покоївка:

— У нас, нижче під вами, живе студент-технольог. Панич купили собаку, а вона їм подавилась кісткою. Панич просять: прийдіть подивістесь; може ще щось порадите. Пожалуста!..

Я накинув на себе студенську «бонжурку», взяв у кешеню пляшечку з дезинфектором й гордо подався за дівчиною «на практику».

Дійсно — «під мною», але в більшій кімнаті, ніж була моя, біля канапи, на якій лежав добрий сетер, сидів чорний, бородатий студент дуже похмурого вигляду.

— Я — Королів. Чим послужу вам, колего? — спитав я.

— Я — Блоха, — відповів технольог й хотів устати з стільця, та й поточився, ледве я його підтримав за лікоть. Був п'яний, «як зюзя».

Мене враз розібрав сміх: сидить собі п'яний самарянин біля хворого пса. Та ж я не чмихнув, хоч може мязи й заграли в обличчі.

— Так, в чім річ, колего?

Да... чорт його знає — гикнув технольог. — Купіл я ету сучонку, а вона — хвора: ніби має щось у роті.

— Відчиніть їй рота: я погляну.

— От тобі й на: «відчиніть рота»! Та ж не я — ветеринар, а ви, то й відчиняйте що хочете! — роздражнено відмовив мені господар.

— Своєму псові я відчиню, але ж чужому — не обов'язаний.

— Ну, то й чорт вас бери! — гукнув на мене п'яний і підвівся на ноги.

— Тю, на тебе, хаме! — гукнув і я. — Такий дурацький випадок, щоб не блоха завелась у собаки, а собака — у блохи!

Та ж мабуть мій дотеп був дотепніщий, як було треба, бо в тій хвили біля моєї голови пролетіла тяжка пляшка з шампана й розлетілась на скалки об стіну.

Я плюнув і хряпнув дверима.

*

Збіглись день при дні три свята. Нудитись в Харкові? Майну в Київ, щоб побачитись... але не з тією оперною співачкою, що зайво загороджувала мені коханням Кармен. Була в мене там інша принада — моя наречена.

Було над вечір, коли я виступив з трамваю. По вулиці, зигзагами, як бекас, літав розсвічувач ліхтарень з вогненим язичком на довгій палиці. Біля Покровського монастиря я мав ще пройти трохи вулицею, поцукрованою легенькою порішею. Зненацька повз мене метнулася якась постать, відштовхнула мене на-бік і побігла поперед мене в долину, трохи підсковзуючись. Мені встигла мигнути в голові думка, що то так поспішає отой «світломет», аж враз за мою спиною чхнув браунінг. Одночасно праворуч біля мого вуха дзвизнула куля. Я сахнувся вліво, аж і біля лівого вуха дзвизнула друга. Браунінг чхав далі, випускаючи з-за моєї спини металевих чмелів.

Аж бачу, той чоловік, що випередив мене кроків на двадцять, посковзнувся, вимахнув обома руками і впав лицем на хідник, ніби влип у камінну доріжку, стаючи разом широким і плесковатим.

— Ізвініте, господін студент, ви не поранені? — запитав мене молодик з револьвером у руці.

— Здається, ні.

— Вот і прекрасно! Це ми вбили небезпечного злодія. Вибачте, будь ласка, за безпокойство. Із-во-о-щік! — загукав він на візника, на його візок потім детектив з полісменом навалили мертве тіло...

За тих часів дуже дотепними вважалися листівки з Київськими образками між якими була намальована чимала дуля й під нею був підпис: «Привет із Києва»... То ж і я, щойно встиг приїхати, мало-мало не дістав «привіту з Києва» від смерти, що знов потанцювала біля мене з обох боків.

*

Не з Києва, але з Полтави вертався я одного осіннього свята до Харкова. Блукав біля Полтави за слуквами в товаристві моїх полтавських приятелів. Потяг відходив по полуночі, мав над ранком прийти до Харкова, де я конче мусив бути з ранніх годин в інститутській лабораторії. Докінчувались хемічні вправи, щось фільтрувалось вже з суботи, то ж невільно було перепустити терміну. Були й інші пильні справи, то ж мав я цілий понеділок до пізнього вечора перебути в стінах інституту без відпочинку.

Але вже в Полтаві я почував на двірці важку втому, бо попередню ніч взагалі не спав, а цілісеньку неділю вибігав по лісах. Тільки у вагон — зразу буду спати! Дутиму, як ховрах!

Але ж, добре дуть, як дадуть! Потяг — переповнений, як маківка. Не те щоб десь умоститись спати, ані присісти нема де. Ну, доплачу до другої класи! Та ж кондуктор тільки замотав головою, як кінь у Спасівку:

— Там і в проходах нема де повернутись.

Я почав продиратись до заднього возу: вантажу не маю, тільки трохи перешкоджає рушниця. На тих наших залізницях всі пасажирів стреміли вскочити в ближчі до локомотива вагони. Бо ж існувало пере-свідчення, ніби при катастрофі, що їх не бракувало на російських залізницях, — то найчастіше відриваються задні вагони, вилітають з рейок і перевертаються, а тому — в них небезпечніша їзда. З погляду логіки виглядало це нерозумом, бо ж, коли б потяг мав на щось на-скочити, то — всамперед локомотивом, тоб то найдужчий стусам мав би прийти саме в передні вози. Прецінь не раз я бачив образки катастроф в ілюстрованих часописах: все там було найгірше передку потяга. І пішов я в задні вагони, сподіваючись, що там не буде так завізно.

Та ж і там було, як в бочці з оселедцями. Лежали не тільки на всіх полицях, а навіть і на вузеньких — третіх полечках, під самою стелею, куди звичайно складали річі, побачив я ноги й голови. Я спинився під лямпою й міркував: як собі допомогти? Аж помітив, що з третьої полечки дивиться на мою рушницю нестарий ще «дядько». Обличчя гарне, «Полтавське» з карим оком і чорним вусом, аж я з приємністю до нього всміхнувся.

— А де ж дичина, господин студент? — спитався Полтавець.

— Лишив у Полтаві, бо ж, бачите, хрещеним нема місця у вагоні, куди вже тут пхати зайців.

— Ха-ха-ха! — Показав рядок перлових зубів землячок. — Та ж саме в цій тісноті залізничним «зайцям» — лаф! —

Завязалась розмова, що не часто бувало в потягах російської імперії, де кожен пасажир, намучений незручностями й томливою їздою, був здебільша роззлочений, непривітний і грубий. І впала мені думка-винахід, з якого я потім користав досить часто.

— Ой, бачу, що ви — чоловіче, спати не хочете, — сказав я.

— Хоч би й хотів, — нема вже коли: вилізу на третій стації.

— А що б ви сказали, коли б я вам дав семигривника, щоб ви вилізли з полечки вже тепер? Буде щось з того?

— А чом би й ні? Пожалуйте, господин студент! Дай Боже доброї ночі.

— Дай Боже й вам щасливо доїхати: ви зробили добре діло, бо я падаю від втоми.

— Та й ви зробили незле, бо двадцять копійок мені придадуться.

Рушничку — під стінку, шинелю — під голову. Ах, яка радість простягти перемучені ноги! Та ж полечка така вузенька, що аж небезпечно повертатись. А коли десь машиніста смикне потяг на стації, то я можу й злетіти на голови отим жидам, що, мов ластівки на дроті, тісно сидять один біля одного, підпираючи голови руками, спертими на коліна. То я зняв з рушниці перевязь, а з себе міцний шкіряний пас й затяг їх на залізні гаки так, що випасти б не міг, як той дядько, що випавши з такої полиці на раптовій припинці потягу, аж сам собі здивувався:

— Невже ж це я так гапнув, що аж поїзд став?

Це була моя остання, розвеселена удачою, думка. Одначе серед ночі я зненацька прокинувся й інстинктивно вхопився за міцну залізну тичку, що на ній трималась моя поличка. Почув, що мені трохи болить в стегні, де приходився ремінь перевязи. Дійсно, міг я добре гепнути, бо ж машиниста так смикнув потяг, що аж моя міцна перевяз перервалася. Чув я ще, що у вагоні — гармидер і крики, як у коршмі над ранок, та ж це мене не торкалось: перевернувся я на другий бік, навіть не привязував перевязи. Коли прокинувся — враз прийшов до тями з ляку: був ясний день, а я ж мав приїхати в Харків на світанку!

— Де ми є, прошу я вас? — спитав я пасажирів у долині.

Хтось назвав стацію на середині дороги між Полтавою й Харковом.

— Та що ви жартуєте? Ми там були в три години, вночі.

— Та ж були, а тепер — знову.

— Що ж таке?

— А те, що ви — студенте маєте добрий сон! — відповіло мені кілька голосів разом. — Виходить, що ви ані не чули, що з нами було?

— А що?

— Добре казати — «що»! Та ж — катастрофа! Половина вагонів відірвалася, коли мибули на самому вододілі. Потім, річ видима, «заднім ходом» подалися назад до Полтави. Ледве нас спинили аж там то...

— От, так штука! — здивувався я. — Дійсно не чув, хоч і прокинувся, як цей ремінь різонував мене по нозі. Бачите: порвався.

— Як маєте тим журитись, лишіть на Петрівку: що там — ремінь. Кількох людей тяжко потовкло. А одній дівчині хтось пальцями віхав у очі, так і повиколупував очі! Та ж в цім вагоні мабуть тільки ви сам і лишилися, бо ж всі, чекаючи, що вагони десь налетять на зустрічний потяг, повтікали до заду. Ну, та попередили стації, там затримали потяги й ми собі вільною путєю долетіли аж сюди, де вже пощастило загальмувати звичайними гальмами. Тепер уже ідемо знову до Харкова.

— От, так штука! — не міг я сказати нічого мудрішого з великого дива.

— Та не штука, студенте, а щасливий випадок!

— Або: чудо Боже! — озвався голос із кута.

*

Незабаром залізниця пожартувала зі мною ще раз, і знов таки — в Харкові.

Вже будши на передостаннім курсі інституту, несподівано дістав я телеграму приблизно такого змісту від своєї нареченої, з Києва:

«Важливі справи. Мусимо побачитись. Сьогодні виїду. Зустріч в Харкові в такій годині».

Я розхвилювався без міри. З Києва до Харкова — не блигомий

світ. Наречена*) щойно перед місяцем з великими труднощами дістала вельми добру службу, то ж відлучитись було для неї не жарт. Чом же вона не викликала мене? І які ж це таємні й так нагальні «важні справи»?

Ту добу я ходив, як очаділий. Я вже добре знав, що фізичний біль гіркий, але, як кокаїн: проковтнеш — і нема про нього й пам'яті. Але біль душевий — гірш за хину: скільки не полощи рота, а він все триває й триває. Ця ж телеграма, видима річ, анонсує мені тяжкі душеві страждання. Але ж — в чім вони? ...

Що-хвилини я поглядав на годинник й дивувався, як цей дурний апарат розтягує час. Робити, читати, слухати лекції, навіть спати — не дає той страх перед життям. Та ж, нарешті, — вечір. Та ж, нарешті, — й та очікувана година радості й смутку. Мале запізнення потягу — і я чую на щоці теплу сльозу радості й горя.

— Мама категорично велить мені негайно виходити заміж за Що робити?

Довга й докладна нарада. Фінал такий: має витримати атаку, протриматись до весни на своїй посаді, при потребі — покинути рідну хату. На весні я поскладаю як найшвидче іспити, знайду претекст здобути дозвіл інститутської адміністрації на шлюб, й ми поберемось. Одно слово, нічого оригінального, бо ж і в старовинній пісні співалося то саме:

— «Подай, мила, білу ручку
Щоб бачили люде,
Що малася чужа бути, —
Тепер моя буде»...

Останній рік мого студентства проживемо вкупі в Харькові. От же — розв'язка — чудова. Не маємо чого лютитись на маму: дякувати їй треба, що на цілий рік прискіпує наш шлюб. Виходить, як той московський історик сказав:

«Пожар Москви служил к ѳя украшенію»!

Таким чином, візита, що почалась Шіллеровською драмою, перетворилась на радісну зустріч, що зробила нам світ самим ясом, а Харьків — раєм. То ж тим тяжчою була розлука.

Другого дня, коли наречена відїздила, я також узяв собі квитка й поїхав до Полтави, щоб скоротити моїй любій час її самотності в потягу. Коли ж ми розлучились в Полтаві, — моя гостя знову гірко плакала. Знову в нашій уяві виростала перспектива тяжкої драми, розросталась аж до трагедії, яку особливо тяжко буде переживати їй. Але все ж таки ми остались при попередньому вирішенні, корегувавши його тільки тим, що коли буде нестерпно, наречена кине все й приїде в Харьків. Моїх заробітків і так вистачить на скромний прожиток двох, та ж і вона щось підробить. А влітку, як і більшість наших колег, по-

*) Ольга Сербиновська, перша дружина В. Королева.

їдемо «на отхожіє промисли», то б то на працю боротьби з епізоотіями, ще й світа побачимо. Знов, як у пісні:

«Як не віддасть мати,
Буду мандрувати»!

Для успіху маємо все: молодість, спритність і завзяття. Коли б і нічого не можна було знайти по моїй спеціальности, то вступимо до якоїсь театральної трупи.

А все ж таки неможлива жура тисла мене, коли я підїздив до Харькова. Дійсно, цей світ повен самої хини, бо солодке враз минає, а гіркості ніяк не можна збавитись. І так мені та гіркість заливала серце, що на передостанній стації я виліз із вагона й пішов пішки.

В сивавім тумані, світліщім над містом, на самітному пагоркові бовваніла одинока обскубана вітрами берізка, — як символ безнадійности. Десь на другій колії довжелезний потяг, кланцаючи залізними зубами, волік за собою сиву куделю. Яка нудьга!.. Нічого б не чути, нічого б не бачити!..

Овинутий холодом і вохкістю, я пірнув у темну ніч. Йшов попри рейки по залізничій виспі, так занурений у свій чорний сум, що таки й справді і не бачив, і не чув довкола себе нічого.

Зненацька щось з великою силою торохнуло мене по руці. Перед очима блимнуло на мить світло, в ухо вдарило тяжке сопіння. Та ж тільки в глибокім рові, куди я злетів, як мяч, зрозумів я, що мене скинув з виспи паротяг потягу.

Добре, що жадний так мене не вловив за рукав, добре й те, що удар припав на ліву руку. Поносив я її тиждень зо два на перевязі, але правою міг щоденно кореспондувати своїй коханій.

Ця пригода, вельми незначна й не драматична. Може б я навіть і не згадав би про неї, коли б не була вона саме тією, що привела мене до певних думок, які виразно позначили духовий шлях мого дальшого життя.

Ще з юнацьких літ, почасти під впливом свого тата, що мав власні тверді морально-релігійні засади, почасти з дальшого життєвого досвіду, що в мене зачався вельми рано, бо тато ані в моїх дитячих роках не вязав моєї ініціативи і я рідко чував від нього «не», — я з юних літ намагався думати.

Досить зараня я довідався, що думання, як і праця фізична, в естві своєму є річ болісна й тяжка. Але тільки до менту, поки в ній не вправишся й не знайдеш власної системи. Коли ж при таких підході навіть праця мануельна може бути джерелом радості й для інтелігента, що ж тоді вже говорити про навичку систематично думати?! Коли ж і не розпружити думки, як в добі важливих, фактично-фатальних обставин, що можуть перекреслити найсвітліші планування?

Дійсно, я був дуже задуманий, коли мене штовхнув паротят з виспи.

Але ж, коли виліз нагору з рівчака, то вже замисливсь над іншими питаннями, йдучи іще коло двох годин додому. Тепер ті думки, не раз кореговані дальшим життєвим досвідом, міг би я накреслити приблизно так.

Відколи людську ментальність опанував ще раз дух раціоналізму, — дуже ствердло розуміння терміну «природній». Дарвінова теорія, а далі її деривати упростили до дна розуміння світа й життя. Всякому грамотному осібнякові, що читає вечерню газетку або ще й тижневик, стало все ясным у всему світі. Ні макрокосм, ні мікркосм вже ні для кого не має таємниць. Тимто впала безліч середньовічних забобонів й померкла загадка життя. Міт став дитячою казкою, релігія — легендою, містика — глупотою, а чудеса — вигадкою хитрих пройдох та спекулянтів на вічній людській наївності. — Від співробітника гімназіального часопису й до найбільшого філософа сучасности, кожен знає, що в нашій добі «не буває чуда». Коли ж там а там, з тим а з тим трапились якісь події, що не погоджуються з відомими кожному законами природи, тоді кладеться штамп «казкового збігу обставин» та «дивовижного випадку».

Тим то сьогоднішній інтелігент про Боже чудо не може чути без усмішки. Про всі ж, занотовані лікарськими комісіями уздоровлення незлічимих немічних, наприклад, в Лурдах, лаїкові й говорити всерьоз — конфузно. І не тільки лаїкові. В Російській імперії глазували з цих справ учні духовних семинарій, студенти теологічних академій, духовенство біле й чорне.

Як же це могло статись між людьми, що узнають себе християнами, євангелію звуть канонічною книгою й навіть без присилування виконують всі обрядові практики? Таки ж основа всієї нашої віри базується на чуді! От же, або я — християнин, і тоді я мушу вірити в чудо, або ж я в чудо не вірю, й тоді мушу відмовитись від християнства, — стати поганом. Тоді я буду вірити, що від немочі може мене вратувати не Господь Бог, але якийсь жидок-лікар з глухого села. Бо ж так чи інакше комусь вірити я мушу. Бо людська душа є посудина на віру й потребує бути заповнена своїм питоменим змістом — вірою. Що ж: я маю порожню, пусту душу? Невже ж здібна її заповнити віра в науку, що кожного дня може говорити щось інше? Та ж Колумб вірив, що на світі існує ще якийсь континент. Але ж всі науковці говорили йому, що він — йолоп. Чи ж авторитети науки не вважали Галілея за ноторичного дурня? А хто ж у світі крім одного божевільного слюсаря Зороастро да Перитоля вірив Леоһардові да Вінчі, що й предмети, тяжчі за повітря, можуть легко літати в повітрі. Та навіть я — ветеринар — буду думати про фізику, географію чи археологію, коли ж особисто знаю премудрих і перевчених людей, що ще й сьогодні вірять, ніби то собачий сказ виникає, коли пес в спеку має велику спрагу? Ось я ніби вірю, що я — українець з діда-прадіда. А тим часом великі науковці польські, а ще більші науковці московські за-

певняють, що українців «нет, не было і не будет». Та ж, зрештою, всі ці великі авторитети не варті лупшини з торішньої цибулі. А я буду вірити Дарвинові в його прабабуню малпу, а не євангелії Ісуса Христа.

З того часу я став «лояльним» до християнської віри, що було дуже смішно моїм колегам. Хоча... *in rebus angustis* — на власні очі я бачив їх шепотіти молитви й хрестючись входити в кабінет професора на тяжчий іспит. Е, ні! Коли я свідомо вірю в Господа, — я мушу прохати в Нього помочі, дякувати Йому за радість, а особливо ж за кожен «щасливий випадок», що стався для мене з Його милости і ласки. Бо ж відтоді з збагнув, що всякий «щасливий випадок» є чудом Божим.

*

Моя наречена мужньо провадила «битву русских з кабардинцями», тим часом, як я, поклавшись на імпровізацію, програв: дозволу на шлюб мені не дали. Та ж того літа я зорганізував у Диканці чималу й поважну театральну трупу. І хоч було в ній багато акторів і акторок, прецінь бракувала нам видатніща *ingenue dramatique*. Моя наречена розповідала, що якось була змушена виступити на сцені в дуже драматичний ролі, й вивязалась з свого завдання дуже добре. І по способу її розповідань я також припускав у ній чималий драматичний талант. От же, було б найліпше, коли б ми її інкорпоровали в нашу трупу. Та не було це так легко: проти мого наміру поставився тато. По довгій боротьбі, переміг таки я, й негайно телеграфував до Києва:

«Приїзди негайно: ти конче потрібна тут».

Другого дня прийшла відповідь:

«Завтра виїду. Буду в Полтаві тоді».

А коли я привіз з Полтави свою наречену в Диканьку, за кілька днів вона всіх так очарувала, в першу ж чергу — мого тата, що в тому ж таки тижні відбувся й мій шлюб.

Я нітрохи не помилився: моя молода дружина показалаь непере-січною артисткою на найсильніщі драматичні ролі. В інших спогадах я згадую, як після першої ж вистави в Диканці, на якій випадково був присутнім директор Царських театрів, — їй було запропоновано вступити на імператорську сцену.

Одначе по щасливій і тріумфальній театральній диканській сезоні, ми таки поїхали в Харків.

Чомусь були тоді великі «строгости» що до студеньких шлюбів. Треба було нам вельми стерегтись і тісно тримати язик за зубами. Та ж сталось цілком кінематографічна пригода. Вуйко моєї дружини, приятель мого інститутського інспектора, не вигадав нічого ліпшого, як саме через інспектора переслати шлюбний подарунок своїй небіжці. Тим відкрилась наше таємство, але ж одночасно й було прикрито інспектором, що дало мені змогу без перешкод закінчити інститут. Через те моє щастя було ще повнішим.

Та ж одного дня повернувся я додому з інститутських клінік у ве-

ликім неспокою. Коли я оглядав немічну на носатизну (сап) кобилу, — вона мені чхнула просто межі очі. Річ видима, обличчя було негайно продезинфіковано, однак всі колеги з курсу, професор і адміністрація інституту захвилювались: при інфекції безпосередньо слизових оболонок дихальних шляхів, зараження цією неміччу, що не менше страшна своїми муками, як лепра (транди) могло статись дуже легко. За тих же часів ні тварина, ні людина від сапу не видужували. От же заразитись цією хворобою було правдивим жахом.

Хоч я вернувся додому у великому хвилюванні, однак мав тверде вирішення дружині не подати найменшого на́знаку, про свою тривогу. Та ж як ухилитись від поцілунків, що в тодішньому нашім житті були конечні, мов крапка на кінці кожного речення. Бо ж таки поцілунком починався й поцілунком закінчувався день, але між початком і кінцем він також був позначений ретязем поцілунків, як пунктиром. Однак довелось поперше збрехати дружині, мовляв я впіймав ангіну, не хочу її заразити й мушу бути обережним. Що-правда дружина цілком резонно мені відповіла, що вона свідомо обіцялась ділити зі мною радощі й прикропці, то ж нічого не має проти, щоб ми хворіли ангіною разом. Але я ужив всякої можливої елоквенції й, справді, цілу добу був неможливо обережним. Прополіскував горло й носа, а коли прийшов другого дня в інститут, мене знову пильно оглянули, проміряли теплоту ітд. Небуло жадних ознак захворювання. І, хоч так званий прикритий, інкубаційний період немочі міг би тривати й два тижні, навіть більше, — молода людина, а ще й до того по вдачі пікнік, все є непоправний оптиміст.

Річ ясна, що другого дня я вже не міг мислити на небезпеку. Обережність відлетіла, як листочок з відривного календаря, й ми любенько цілувались і день, і другий. Аж на четвертий день я прокинувся раніш і... мене всього облив холодний піт. Мені боліла голова, чого давніше зі мною взагалі не бувало, в лівій ніздрі був легкий нежит і — що найпоказніше — ліва підщелепова залоза набрякла й опала. Я впав у такий переляк, що аж зуби мені стали цокотіти, мов кастаньети. Це була правдива музика смерті — *danse macabre*.

Що ж тепер? Не лише самому довго помірати в страшних немочах, коли помалу гниє тіло й гниють поступово нервові тяжі, але ж хто поручиться, що мавши страшну неміч в скритій формі, не інфекував уже й мою девятнадцятихлітню дружину? Невже ж такий фатум хоче, щоб вона поділила зі мною не лише радощі життя, а жахливі муки довгого вмірання?

Я кинув на неї несамовитий погляд: вона посміхалась у сні.

Як найтихіше я вислизнув із ліжка, швидко вдягся, написав записочку:

— «Не хвилюйся, моя люба. Я — роззява — забув Тобі вчора сказати, що конче мушу бути рано вранці в клініках й можу затриматись там аж до-пізна».

Вибігши на вулицю, скочив на першого «Ваньку» (так звали в

Харькові візників) і помчав до нашого інститутського лаборанта. Той оглянув мене — і враз поблід.

— Ходім до директора. На помешкання.

Директором інституту був професор бактеріології, тоб то спеціаліст по того роду пошестях. Та директора не було вдома: вночі відіхав з Харькова. Тоді побігли до інспектора. Інспектор, що після згаданого анекдоту, став нашим знайомим і приятелем, — мало не зомлів:

— Їдьте негайно до такого то професора університету.

Професор покрутив головою:

— Не годиться мені — старому — в таких випадках бути легко-важним. Скажу вам, колего, правду: певне це не є, однак іншої ради нема, як принаймні на два тижні сісти до суворого карантину. Повна ізоляція, очкування котів і тд... ну, самі ж бо знаєте, що.

— Госюди! Професоре! Та ж що буде з дружиною? Та ж вона за чотирнадцять днів збожеволіє! Крім того і її те ж треба садити в карантин!

Інспектор говорить:

— Зробім так: ввечері, як найпізніше я поїду до вас і сам скажу вашій дружині, що з наказу директора ви поїхали в комісії... скажім, на кінський завод... ну, припустім, на імператорські заводи в Ростов... Мовляв маєте зробити там працю... Коротко кажучи, я до вечора вибрену щось цілком ймовірне. А далі... Але ж — все те ніщо в порівнянні з тим, як що це — дійсно! Всамперед, — звернувся до лаборанта, — ні одна душа в інституті не сміє довідатись про все це. Коли б хтось почув, враз піде по цілому місті, підхоплять газети, — й тоді вже, як би я там не брехав, не допоможе! Ну ж, і треба от таке! — хруснув він пальцями.

Мене примістили в маленькім покойчику, де я й лишився з своїм роспачем.

Що-години я міряв теплоту, що-хвилини заглядав у люстерко, з щелепи майже не знімав руки, а очі раз-у-раз підносив на святий образок в кутку кімнатки. По обіді почувався до того виснаженим, що впав на ліжко й твердо заснув. Ніхто мене не будив — і я прокинувся аж увечері. Збагнув, де я й чого; побачив на столі добру вечерю, наївся й, не міряючи теплоту, знову завалився в ліжко. Прокинувся вдосвіта. Вхопився за термометр — теплоту нормальна; з носа течі нема, й під щелепою все підтяглося, в порядку.

Знову повезли мене до професора:

— Ах, ви ж — шарлатан ви, брате мій! — сміється знавець. — Чи ж можна от так усіх перестрашити!

— Але ж, професоре, що в мене було?

— А я — Бог? Що було — не знаю, але що в цій хвилині нема нічого, те знаю майже напевне. Однак, саме через оте «майже», на всякий випадок лишіться ще одну добу в карантині.

— А чи можу писати дружині?

— Ну, знаєте? буде ліпше коли їй зателеграфуєте «з дороги»: «пишу, цілую, небавом повернусь».

— Так як же я буду їй телеграфувати з дороги, коли ж я — в Харькові.

— О, молодий чоловіче! Нема такої жінки в світі, щоб вона подивилась, відкіль послано їй коли послано телеграму. Особливо, коли там є «цілую» й «незабаром приїду».

Але я не був у настрої так жартувати з дружиною. Та ж другого дня був безмірно щасливий, знайшовши її цілком дужою. Росповів же їй про цю пригоду, коли в страшних муках помер один з моїх найближчих друзів, лікарь Сергій Зеленин, захопивши сап від коня, якого він оглядав зі всіма належними обережностями. Але страх *temporis plusquamperfecti* (часу давноминулого) не є жадний страх.

*

Той рік минув, як день. В початку літа став я лікарем. Треба було прикласти руки до спеціальности, аж воно не було так легко. День що день розсилав я з Диканьки «дрібні листи» по цілій просторій Російській імперії з проханням про посаду. Писав до земств, урядів, різниць, війська, міністерства царських земель («уділів»), де тоді міністрував князь Кочубей, мій земляк і приятель мого тата. Й щодня приходили мені відповіді:

— Посади нема.

— Передбачається з нового року.

— Ви записані в реєстр кандидатів.

А мені що-день ставало все дужче мулько сидіти на татовій шії та ще й «сам»-два. Тако ж були ми молоді, дужі, сильні й обое фахово освічені люде.

А от же — минають місяці. Ось-ось вже й Миколи, а потім — і новий рік.

Та ж, як говорить приказка: «що буває, те й минає». І одного грудневого ранку чую: риплять ворота, казяться пси, а крізь густу заметилю пізнаю нашого сільського листоношу Кабанця. Мені телеграма:

— «Тамбовська губерніяльна земська управа пропонує вам посаду ветеринара для командировок. В разі згоди, телеграфуйте час приїзду».

Поки випив Кабанець чарку та розжував шматок сала, вже була готова й моя відповідь — «Виїду завтра», яку листоноша сам і відніс на пошту.

За два дні ми з дружиною — вже й в Танбові (місцева вимова). За ті часи взагалі були люде ласкаві, а так званий «третій елемент» — вищі службовці по земствах — і поготів. То ж і мене, ще цілком зеленого свистуна — й голова управи, й старші колеги прийняли по братерськи.

Та — ви — молодчина: де той Рудий Панько на хуторах, а де Танбов, а от за три дні — вже й тут, як «по щучому велінню на коврі»

самолеті». Сьогодні відпочиньте, а завтра їдьте далі: в місто Кирсанов. Там захворів добрий наш товариш й нема кому його заступити та й хворого розважити.

А я:

— Тоді, чому ж: завтра? Коли колега нездужає, то я поїду ще сьогодні. Певне ж і в Кирсанові знайдеться якась хвилина на відпочинок.

Тре шармант! (Це — тамбовський французький язик.) Ви — таки дійсно — «парень-рубаха!» Маєте колегіяльне чуття. Бач, які там у вас «Полтавські галушки»! Саме нам таких і треба.

Вночі ми приїхали в Кирсанів.

Деревляне місто без жадного дому з поверхом, мабуть з трьома тисячами обивателів — до одного чистопородних москалів. З двірця візник привіз нас в «падворье» (заїзд). Було воно ліпше за селянську хату, але для нас — «Полтавських галушок» вельми дивне. «Готельовий pokій» — чорні деревляні не білені й не поліплені стіни; трохи світліща, бо «мита» соснова стеля, чиста, набарвлена дощана підлога. Одно слово — не хата, а велика пака. В кутку — опасиста кахльова піч, напалена, як прас: ані підступити, не то що дітнутись. Йй товаришить на столі пузатючий самовар, що шумить, як локомотив: коли б свищик, так враз і побіг би аж до Танбова. Довкола нього — булки білющі, добре випечені, прозора, як скло, вялена «білорибица» і «московская селянка», — що про неї варто було б написати окремий спогад. І господиня «падворья», масна, як «білорибиця», пухка, мов булка, поставою, немов рідна сестра самоварові, та ж преласкава й уважна, мов рідна тіточка.

Для початку — знаменито! Чи ж, — кажу дружині, — не добре бути Танбовським «вінтінарем»?

Ми швиденько повечеряли, напились «чайкю» (на здивовання господині — лише по одній шклянці, коли вона сподівалась, що випемо бодай по п'ятнадцять!), слухно «покалякали» (погомоніли), — та й спати, бо ж дорога була довга, на дворі — морозище, аж повітря дзвенить, а ту тепло розморює, як у микві.

Полягали ми... Та ж мабуть була засолена рибка та завелика шклянка з чаєм. Прокинувся я серед ночі, — а не можу підвестись з ліжка. Голова — оливом налита й світ мені в очах міниться. Ледва-ледве я виборсав ноги з-під ковдри й сів на ліжку. Чую, що ось-ось буде мені зле. Швидче накинув кожух наопах, ноги — в теплі калюші й, хапаючись за стільці, вийшов на коритар...

Не знаю, скільки відтоді минуло часу. Тільки ж не мов я бачу хи-мерний сон. Ніби я — в якійсь предивній деревляній коробці, неначе й pokій, і не pokій, бо ж замість стіни — стеля, а в дійсній стелі — вікно й двері. На тій же стелі — величезний, блискучий світляний павук в кольосальній павутиновій сітці. І помічаю, що дуже болить мені голова, а особливо — потилиця. Помалу просунув я руку під голову, дійсно: пече в потилиці, дарма, що сам я дуже змерз, аж зуби

мені цокотять, як телеграф. Та й рука під головою ніби враз одубіла від холоду. Тоді тільки усвідомив я собі, що лежу навznak на цегляній підлозі. На стіні горить за дротяним кошиком нафтова лампа, освітлюючи довгий коритар. Помалу я прийшов до тями та звівся на ноги. І хоч збагнув, що я — в Кирсанові, «на падвор'ї», та ж пізнати двері свого покою негоден. Ткнувся в перші двері, що були перед очима. Вони відчинились, а я, заточившись, упав навколяшки.

З ліжка схопилась «сама», тоб то господиня:

— Что тебе, радімий? — А за хвилю: — І, Бог ти мой! Угарел! (очадів)! Угарел сердечний!

Мене піднесли, поклали на ліжко. Кинулись до дружини й ледве привели її до тями. Тоді під носа — «нашатирного спірту», у вуха — шматочки солоного огірка й знову — «чай с лімончіком»... І ми очуняли.

Виявилось, що грубу нам натопили «шелухой», тоб то лущинням з проса. Щоб нам «з дороги» було як найтепліше, поспішили затулити затулу — «вьюшку» в бовдурі — смерть уважно подивилась нам в наші посоловілі очі. От же, мало-мало в перший же день не віддали ми наше життя на землі Московській, літерально, «ні за кацапову душу».

— Здається, — сказала дружина, — мабуть і московську гостинність треба приймати з обережністю.

Мала велику рацію...

*

По кількох місяцях служби, коли вже я був на самотійному, добре устаткованому «участку» — лікарським пункті, я ще раз за малим не помер, але вже на взірєць чисто еспанський.

На весні мене покликали до велитенського маєтку в кілька тисяч гектарів, де було з півтисячі биків «на нагулі». Кілька з них впало з телію (страшна, згубна пошесть, звана в москалів «сібірською язвою»). Було треба всіх живих негайно щепити (очкувати вакциною). Бики ж, як один: червоні, не дуже великі, але такі прудкі, як лані: чисто — еспанські *togos*, що їх там беруть на кориди (бичі бої). Що ж тут ці бики з ранньої весни перебували в степу, — були вони до тої міри дикі, що не було жадної змоги до них підступити. А я ж мусив кожному відтягти рукою шкуру на шиї й впорснути під шкуру чималу дозу вакцини, оперуючи шприцем, як бандериллю.

Що вже ми з пастухами й управителями маєтку настрибались, що вже наморочились — й не пописати! Кілька разів я відскочив, сахнувшись від рогу, що вже дотикався моєї одежі! Нарешті, коли один бик розірвав мені ратицею чобіт, я також розявився, мов бик:

— Чи ж я на те служу у вашому земстві, щоб мене ваші бики забили? Годі цих дурацьких танців. Або щось придумайте, або ну їх к чорту — хай вам всі виздыхають.

Управитель задрав носа:

— Це — не моя річ: робіть, як знате, «ма-ла-дой челавек»!

— Добре, зроблю так: ставлю всіх ваших биків у карантин. Двері до хлівів забить шпугами, а коло дверей — поліція. Аж поки приїде комісія, що її викличу з губернії. Потриває те з тиждень.

Управитель зблід.

— Господін доктор! Ето ви — серъозно?...

— Та чого ж ви злякались? Прецінь ви виграєте, бо принаймні хоч тій половині вашого гурту, які ще за тиждень не виздыхають, комісія зробить прищипку. А коли вони мене забють сьогодні, то й за два тижні очкувати їх ніхто не буде.

Дискусія скінчилась тим, що в загороді побудували подивний станок: з могутніх дубових сох зробили масивну шибеницю, до неї з обох боків — міцні поручні, на одному з стовбів того станка, примайстрували для мене сідало на вишині бичої шії, й почали в ту пастку заганяти бика за биком.

Я сидів, як сорока на тину, й хоча бики розгойдували стовпи так, що вони часами коливались, як щогли на байдаці, — все ж таки я «умудрявся» зробити бикові інєкцію. Часами вколотив голкою бик зводився на задні ноги й хотів таки погладити мене своїми гострими рогами. Що було крику, що посипалось матюків і прокльонів. Коли ж стовпи були так розхитані, як зуби в столітньої баби, зайшла небезпека, що я можу вилетіти зі свого сідала і опинитись на спині бика. Тоді я сказав:

— Стоп! Все одно, я вже не маю сили. Робіть нові шибениці, здокональте їх, а мене покладіть спати. Почнем завтра, щойно на світ благославиться.

Тепер вже управителі ані «мукнули»: було все — «по щучьому велінню». Між іншим, хоч цей вираз у москалів уживається при всіх нагодах, так і до нині не знаю його походження. І там ніхто не знав.

Другого дня до вечора з тими навіженими биками було скінчено. За 12 днів прищепив я їм і другу вакцину. І тоді, за цілий рік моєї служби в Тамбовщині був це один з двох випадків, коли я казав господареві заплатити мені гонорар не за професійну працю, а за «циркусову еквелібристику», якої мене не вчили в школі та якої я не був зобов'язаний ні вміти, ні практикувати. Зазначаю це тому, що в Тамбовським земстві була добра колегіяльна ухвала всіх ветеринарів: не брати гонорарів з власників немічної худоби. Нас утримувало виключно земство, що було вельми добре для населення.

*

В тій варварській, Гіперборейській країні, за той короткий час, що я там перебував, небезпека смерті й каліцтва була на деннім порядку. Та ж росповім тут про зустріч лише з «білою смертю», яку мало хто зустрічав дома, в Україні.

Одного зимового дня приїхав по мене з маєтку знаменитого в тих

часах музики Зилоті. Трапилась там незрозуміла річ: кілька «свор» (меток) гончих псів, щось коло 60 тварин, похворіли всі разом. Собаки вельми цінні, то ж прохалося приїхати негайно, дарма, що вже було над вечір, почав «крепчать» мороз, а з півночі тяг небезпечний «нижній» вітер. Та ж дорога — коротка й добра. Ночі місяшні. Міг би й не везти мене сам «стаціональний» господар пошти, досвідчений «ямщик» (візник), з метластою рудою бородою, на прізвисько «Казьол» (Цап).

— Ізделай мілость, уважь барін. Пушчай ноніча паедеть с табой глупой Васятка. Давезьот дабре харашо».

— Ну, уж ладна (так добре), паеду с Васяткой, шут с нім.

І не «глупий Васятка», але й мала дитина могла б «добре харашо» довести туди, коли попереду їхатимуть сани, що приїхали з маєтку. А назад таки ж пам'ятатиме!

Маєток був великий, а пані — незвичайна: висока, рамената, енергійна дама з підстриженим сивим волоссям, на якому сидів студеньський кашкет. Чому така маскарада? Аж потім я довідався, що т-те Зилоті носила кашкет свого сина студента, який трагічно загинув почасти з її вини тією смертю, що пожартувала була й зі мною колись у «малім степу», як я з братом вертався під чаркою додому від турецького винороба Данька. Молодий Зилоті приїхав додому на літні фєрії й, по пораді матері, сів на бігунки та й подався сам у поле, шукати любого старшого брата. В степу напали на студента власні вівчарки, що вже кілька місяців його не бачили, зтягли з бігунків, а поки добігли вівчарі, — розірвали сина господині на клочча. Лишився цілий тільки самий кашкет, що потім і був на голові матері аж до її смерті.

З хворими гончаками в Зилоті було чимало мороки. Закінчив я їхній огляд вже при ліхтарнях. Потім — вечеря з цікавими оповіданнями в культурному, мистецькому товаристві, що в Тамбовщині не траплялося часто. От же, коли я мав їхати додому, — знялась вже значна суха віхола, так звана «пазьомка» — вельми небезпечна метелиця, що ніби не падає згори, лише мете й зриває сипкий сніг здолу й підносить його вгору. Господарі умовляли ночувати в них. Але ж, як я міг завдавати турбот молодій дружині, коли ж їй сказав, що вернусь ще до ночі? Тоді пропонували дати верхівця, щоб провів нас додому. Але Васятка присягається:

— «Даедем, барін, і самі. Лошаді дарогу знають».

То ж хоч я й не дуже довіряв «глупому», але ж до Тамбовських коней міг мати довірря. Таки ж коні добре відпочинулі, добре нагодовані, дорога близенька, за годину будемо вдома.

— «Єдем!»...

Та ж *alیا ges* — планувати, але *alیا ges* — дома ночувати, коли в безкраїх московських білих полях шаліє «поземка». Це подумав я, щойно ми виїхали за село й впірнули в сухе, холодне молоко, що в ньому відразу зникло все: і земля, і небо. І не проїхали ми може й п'ятих кілометрів, як мій Васятка спинив коні, зліз з «облучка» в сніг,

потикав пужалном тут і там, а тоді переляканим голосом повідомив мене:

— Беда, барін! Лешай (чорт) нас водить. Заблуділі ми!

Я вже чував, що зблудити в «пазьомку», — дійсно, — біда. Та поки що вітер був ще досить малий, я вдягнений у вовчий кожух (шубу), ноги — в хутряному мішку, а поверх майже всього тіла — «авчінная полость» (бараняча прикривка). Машталір — також у доброму «палашубку» та високих «валенках» (повстянках).

Аби ж тільки «водив нас Лешій», а не напав би на коней ще Мольфар (звірячий чорт, між іншим, — витворений українською демонологією), тоді коні змерзнуть. Здебільша ж з ними змерзнуть і пасажирки. Але ж коні замерзають, коли тужавіє мороз та коли їм доведеться довго стояти в полі під вітром без їжі. Мороз, що-правда, наростав: було мабуть поверх —20° Реомюра (тобто з 25° по Цельзію). До ранку може притиснути й на 10 додаткових стопнів. Та й вітер починав посвистувати що-раз дужче.

Кепсько. Лишається одно — цілком кинути віжки напризволище й пустити коней на вільну руч: най шукать шляху до будь якого села. Не схотів, отже почувати вигідно, в культурних панів, — доведеться заночувати в смердючій «ізбе». Та най! Аби ж тільки її знайшли коні! Та й самим слід наслухати: може де забрешуть собаки. Тому треба то одно, то друге вухо підставляти під мороз.

Було дуже прикро на душі, та ж нічого не вдієш. «Тільки ж бо дурень гнівається, коли йде дощ». Ну, а приказка знає, що говорить.

Я поглянув на годинник: ще не було й десятиох годин. Тоб то перспектива: волочитись снігами найменч 8—9 годин, як що «щаслива нагода» не прийде попереду нагоди «нещасливої».

Сумно дзеленькають «бубенчики» на тлі студеного посвисту білої «Дюді», що невтомно подимає, злісно зриваючи всі тканини з людей, коням відкидає то на один, то на другий бік хвосту й гриви, та заносить меланхолійні звуки дзвіночків до чулого вуха вовчих тічок, що в такі ночі їх не бракує на порожніх, білих степах, де вже давно засипано товстим снігом їжу хижакам. Смутно на серці. Смокче «передсердечна жура». Згадується радісне, тепле минуле й, щодалі посувається ніч, — все безнадійнішим виглядає прийдешнє. Як би був малий, — ревів би й товк ногами по підлозі. Коли ж стрілка підходить до четвертої ранку, коли в тілі людини буває найнижча нормальна температура, — песимізм доходить до апогея. А що я взагалі, ще з першого молоду тяжко зносив зиму, що мене в снігах нудить і заколисує, то, дійсно, роспука душила мене так, що я вже був радніший вмерти. І це тепер — на розквіті життя, коли щойно ступив «на свою путь»!..

Час немов стоїть на тім самім місці. А коні все йдуть і йдуть, похнюпивши голови. Васятка — взагалі немівний, мовчить, наслухаючи одним вухом, поки друге тре рукавицею. Нарешті, коні стають. «Мабуть козі не бути на торзі»... Холод підлазить під кожух і мені, ни-

шпорить по плечах, ходить по спині, примушує тремтіть, як хинський песик.

— Що ж тепер? — питаю «яміціка». — Замерзнем?

— Как будет воля Божья, барін. В дароге маліться нада!

Моя інтелігентська й революціонерська душа криво посміхнулася на ті слова «глупого» Васятки. Та чомусь несподівано перед очами встала постать Городничого з «Ревизора»:

— «Чого смієтесь? Над собою смієтесь» — ніби промовив мені просто в лице.

Хм... І, справді, чого ж я посміхаюсь може в годині своєї смерти?! Так дійсно, правда за «глупим»: треба молитись. Бо ж, що є дорога людини? — Неосвітлена стежечка в імлі, між життям і смертю, стежечка, по боках якої стоять тільки два придорожні стовпи: з одного боку — людська молитва, «що багато може» а з другого — милість Бога, що зможе все...

«Яміцік» зняв шапку й упав навколюшки в сніг. Зняв і я свого «малахая» — згори й зсередини хутряню з навушниками шапку:

— Най буде воля Твоя!...

Все замерло довкола. Тиша, яку ніби проколюють студені сталеві рапіри. А вона пручається, вгинається в один і в другий бік, тихо вищить і скиглить, тріпочучи старим «Чернобильніком», що он — зловісний і безнадійний — виткнувся з снігу десь на межнику, щоб стати забавою «Лешому з Мольфарем». Це для них — пісня й танок Смерти...

Минає півгодини. Година. «Полость» все дужче прикривається новою верствою свіжого снігу й наших тяжких зітхань. Нараз:

— Но, мілія! Но, соколікі! — ніжно звертається до коней Васятка і «трогаєть важжой» (торкає віжкою). Коні відпочинули й примерзли. Роблять зусилля, мотають головами, деренчать сумними дзвіночками. — і знову волочаться санки по білих «саванах». Чи ж не по наших?..

Десь над «пазьомкою» трохи просвітлюється небо. Утворюється немов якась світляна зона.

— Барін! Ето — місяц! — з надією в голосі озивається Васятка.

— Так що ж? — байдуже запитую я, клацаючи зубами.

«Яміцік» висвітлює, що по місцю появи місяця принаймні можна встановити, в яким напрямі ми їдемо.

— Єдем, барін, дамой!.. Но, мілія! Но, саколікі! — підбадьорює коней, що явно розуміють зміну ситуації: підносять вуха, рвуть вперед. А Васятка тим часом скрикує «істошним» (виючим) голосом: — Спасєни, барін! Спасібо Ніколаю Чудотворцу!..

— А що? — підвожу і я голову, бачучи перед себе темний сілуєт, ніби велику шопу. — Село?

Ні, не село, але стіг сіна. Коли коні підкрепляться, то вже не замерзнуть. А сіно, здається, з такого й такого «пасьолка», тоб то ми — десь близько біля нашої Шехмані!

Вилазимо з саней, розгнздуємо коней й самі починаємо що-сили

гонити довкола стогу, бо тут менше снігу й твердий «наст» — тобто змерзла, тверда снігова шкура. Після третього кола, скидаю свою «шубу», після двадцятого, щоби мені пашать, кров переливає по жилах, на чолі — піт і думка, що була оспала, замерзла, приголомшена, — прояснюється. Память знову стає гострою й весело підказує:

— Та ж, чоловіче, в тебе в лікарському куффрику є пляшечка чистого спирту для дезінфекції рук на морозі!

Махом витягую спасенну пляшечку. Ковток рідкого вогню — собі, два ковтки — машталірові. Кашляємо, крекчемо, мов дрова у ватрані, й ще раз та ще раз гонимо довкола стогу, навкруги коней і сани. Дивлюсь на годинник: 5. За дві години почне світати.

— Барін! Собака брешеть! — з надхненням викрикує хлопчина. Здіймає шапку й хреститься, хреститься раз за разом з десяток разів. Мене руки й швидко гнуздає коней:

— Но, мілія, но, галубчіки, дамой! Дамой! Чічас будем дома! — й оперізує по всіх «гусю» — разом трьох коней, батогом.

Не більш як за п'ять хвилин віздимо в містечко. Всі хати заповнено снігом, ані не видно — де в них вікна. Темні, скулені всі «ізби» поникли в мертвій дремі. Лише в одній — більшій хатині білим, ясним світлом голосить тугу «ауеровська сітка» на газовій патентованій лампі.

Бідна моя дружина! Дякуй Богові: вже я — ось тут, ще й молитвований! Добре, що не спиш: більше відчущеш щастя, коли відразу розповім, що танцювали на безкраїх саванах Лешій з Мольфаром... І я — вже ось у свого «очага»... Так: щастя молодости — багаття, щастя зрілости — очаг!...

Коні гонять повним клусом, але я все ж таки тихенько штовхаю «ямічка» в плечі:

— Васятка, гані! Паскарєйча!...

*

Після того я прокачався два тижні з плевритом. Одужавши, поїхав у Вороніж, там купив собі ще легесенький, короткий козушок, так звану «кукашку с козелка», щоб одягати під вовчу шубу. .

І було те саме вчас. По Різдві притисли найдужчі морозища, так звані «Крещенські» (Водохресні). І в день Реомюр показував —30—32°, а вранці доходило й до —36°, тоб то до —45° по Цельзію. Єдиний ратунок, що на дворі —ясно, сояшно й безвітряно. Навіть була якась своєрідна краса в тій бездушній зимі, що розкинула по зтероризованій землі свою царственну гермелінову мантію й тиранічно панувала... не над селами, лише над комінами, що де-не-де витикались зпід 3-х — 4-х метрового снігу. А все ж таки, коли Агатангел Кримський і в субтропічній Персії співав:

Ми — чужі для цього краю,
Що ж сюди нас принесло? —

то нам у тій пів-полярній Тамбовщині було вже цілком досить тих зимових красот і радощів. Вистачало б уже одного того, що, лягаючи, в хаті, наоплений з вечора аж до $+28^{\circ}$, ми прокидались вранці при $+4^{\circ}$ або й $+3^{\circ}$ -х стопнях. А колега в сусіднім пункті, що спав у смушевій шапці, оповідав, ніби то одного разу його шапка, що не була зокола досить сухою, на ранок примерзла до бильця ліжка.

Тим часом я здобув собі репутацію доброго лікаря, а тому мене день-що-день обов'язок витягав на сани. От і сьогодні — далека дорога: кілометрів тридцять п'ять до залізничної стації Большой Ізбердей, потім — кілометрів 50 потягом, далі — знову кіньми. Сьогодні ж мушу й назад. Зранку ніби мороз поменчав, та ж починає тягти північний «Борей». Знов нанесе «пазьомки»?

Годин у три пополудні я — вже знову на Ізбердею. Поштова станція — добряча. Коні, як і взагалі Тамбовські, відомі прудкістю й витривалістю. «Ставщики» запрягають швидко: ледве я встиг розігріти на спиртовці шматок борщу (дружина заморозила в тарілці таки правдивий український борщ й загорнула в папір), — вже на дверях стоїть «ямщик»:

— Пажалуйте, барін! Крепчаєть мароз!

— Скільки стопнів?

— На станції било 33. Да ещо ветер.

— В рило? (так там говорилося).

— Нікік нет: со стороны.

— Ну, трогай!

Коні хапають з місця «в карер». Легкі рогожані саночки, в яких укутаний в хутра, лежиш, ніби під тобою м'який *chaise longue*, летять по «насту», мов куля на кармелюку. «Ямщик» посвистує на коней й легенько торкає («трогаєт») кінцем довжелезного батога, ніби вколює по вухах першу, другу, третю коняку, що витяглись в одній лінії «гусем» (гусинцем) по вузенькій, натертій дорозі, з якої рідкосні зустрічні мусять «перед баріном» звертати в глибокий, часом аж по спину коням, сніг.

Та вже по півгодині їзди вчуваю, як мені починає дерев'яніти рука, що під вітром, дарма, що на ній: фланелевий рукав сорочки, сукенний рукав маринарки, «козелковий» хутряний «кукашки» й, нарешті, четвертий рукав з вовчого пухнатою кожуха. Ну, ну! Бере морозець! Пориною поки можна в соломі саней, повертаючись грудьми до вітру, тоб то лежу на боці. Та ще трохи — й починають дубіти груди. Непереможне хочеться спати. Повернутись? — А, ні за що! Не маю жадної сили...

І в цей мент чую, як щось важке падає на мене. Стрібую оспалість: на мені лежить, хрестом розкинувши руки, «ямщик», а коні шпарять далі. Гукаю на хлопця, ще й ще — мовчить і не змінє пози. Випрошуюсь, спляю коней. Починаю тормосити машталяра, а він — неживий...

Зіпхнув я його в сани, на своє місце умотив, накрив своєю ху-

тряною «полостью», що на ноги, а сам — хутчій за віжки. Свиснув «по ямщіцкі», гукнув:

— «Но, мілія», цьвохнув батюрою...

За хвилин десять — село. Яке? — Тепер вже не згадаю, але ж пам'ятаю, що в тім напрямі йшли одно за одним такі, з «культурними» назвами:

«Верхніє Пупки», Середніє Пупки», Нижніє Пупки».

Підлетів я до «правління». Вискочили «мужікі» з тієї Пупкової розправи, ростерли снігом замерзлого, спочатку на «крильце» (ганку), потім внесли в теплу «ізбу». Терли й там, аж поки закліпав очима. А для мене вже стояли при ганку свіжі коні.

— Трогай!» — і полетіли, як вихор, далі.

По цім знову пролежав я в ліжку з рецидивним плевритом ще два тижні.

*

Нарешті, повіяло теплим вітром:

— «З України».

— Барін! Теперіча будем атдыхать, — сказав мені власник поштових коней, «ставщик» Козел.

— А чому?

— Разполонятся рекі, загуляеть вода, позривають все мости. Больно велика ноніча (нині) вода будеть.

Та ж через кілька днів дістаю листа від колеги й друзяки — Сергія Зеленіна — пером йому земля, бідасі! — Кличе, щоб без оглядів конче приїхали на йменини дружини. Та й новини має не аби які. Моя ж дружина — приятелька з Сергійовою дружиною. Як же не поїхати?

— Позвать Козла.

— Что ізволіте, барін?

— Лошадей! Поедем в Нижнюю Матрьонку, Воронежской губернії. Ще можемо проскочити. Але що вже помітно прибуває води, хочу, щоб нас повіз сам таки Козел. Досить вже «глупаво» Васятки.

Поїхали. Того ж дня щасливо доїхали до Матрьонки. Там — радість невимовна, бо ж не бачились рік, а Сергій дістав заклик на нову посаду в Криму, біля Ялти.

— Щойно приїду, враз почну й тобі, Василю, промощувати туди доріжку!

Вночі — дощ. Та який: тепла злива! На ранок — хвилю сонце, а тоді знову страшенна тривка злива. Сніг ураз порудів, скапітулював, присів. Річка закашляла: рве Лешій кригу. Як же нам додому?

Матрьонський «ставщик»:

— Так что нікак невозможно! Вже там і там зірвало мости.

Заходять великодні свята, нема ради: треба перебути в Матрьонці зо два тижні. З мотивів лояльності, повідомляю телеграфом Земську управу.

З другого дня свят, коли вже зійшло багато снігів, притис вранішній мороз «утреннік». Прийшов «ставщик»:

— «Так что» води втекло чимало. Вранці крига на 2—3 пальці. Можна спробувати рушити додому.

Рушаємо. Ще надворі — пітьма: три години ранку, ми — вже в сани. Та ж недалеко від Матрьонки сталась приключка: побили коні сани, затримка в ближньому селі годин на дві. На другій «ставці» нема вільних коней: всі в розгоні, бо ж, нарешті, можна кудись їхати. То ж їдуть усі. І, коли ми приїхали до чергових «Пупків» чи Середньої або Верхньої Матрьонки, — неширока, може всього на 40—50 кроків завширшки річка гула повним голосом:

— Не пуцу!

Кажу кацапикам:

— По нашому це зветься: — «Ні ну, ні тпру!, або — «Ні сюди, Микито, ні туди, Микито»! Що ж будемо робить, «старікі»?

Не інакше, як почувать в селі. Завтра ж удосвіта, «єслі река установіться», перескочимо її нахрапом, а далі аж до Шехмані — дорога вільна, бо вже нема ні річок, ні потоків.

Не хочеться мені ростягувати цього оповідання, та ж мушу «растекатись мислю», бо ж мало хто з моїх читачів почував у московській «крестьянской ізбе». А про це варто мати уяву.

Нас — «бар» (панів) привели до найбогатчого в селі господаря. «Старік» (господар) рсків на 50; його баба — вона ж і «старуха» — на роки молодча, але виглядом років на 65. Троє синів, з них два жонатих. У кожного — по троє дітей. Ще дві «девкі», незамужні доньки. Двоє телят, зо три гуски на яйцях, кілька котів, щойно сьогодні вивели з хати лошатко, що перед кількома днями знайшлось. Все це — в однім переділі «Ноева ковчега» — «ізбе».

Умоцнюємось спати. Господарі — на великій, варистій печі, жонаті чоловіки з жінками — на палатах (на нарах), з ними ж діти. На двох лавках — парубок і дівчина. Менча дівчина — на соломі, на підлозі. На соломі поклали й нас, бо ми дуже підозріло поставились до умовлявання, що пережило вже багато поколінь. Всі лягають в денній одежі, обуті в свої промочені за день «валенки» — повстанки.

Коли згашено мініатюрну, чадну, смердючу лямпку, — починається своєрідний концерт: кашлі, жаркотиння, дитячі викрики, гусяче гегання й несподіване, баритонального тембру, теляче соло. У відповідь — сороміпська лайка, а далі цілком звірячі звуки. Все це — на тлі неймовірного, умлівного телячого й людського смороду. До всього — полки бліх, що кинулись на нас в шалений наступ.

Дружина вміла бути терпеливою. Одначе всю ту ніч прозїтхала:

— Господи, Господи! Хоч би вже той ранок!

Та ж ще було далеко до ранку, коли на порозі ізби об'явився «ямщик»: — Пажалуйте, барє! Трогаєм.

Ми посідали в широкі, дуже вимощені соломою сани й «тронулі». За 150—200 кроків від ночівки річка. Вода значно впала, порівнюючи

з її станом у вечері. Поверхня затягнена кригою, товстою чи тонкою, при малім світлі зоряної ночі, пізнати неможна. Але ж віриться, що крига міцна і нас витримає.

— Но, мілія! — ґрунтовно цювхнув машталір батогом по конях.

Коні сіпнули, враз проломили лід, і пішли у воду. Вертати вже нема як. Ось першому вже під черево, ось вже й останньому — під сіделку. «Ямцік» кричить, як на живіт. До нього прилучується ціла орава «ратазєєв» (роззяв) на бєрезі. А наші сани вже давно пливуть, як човен. Нарешті, візник стрибає з передка на заднього коня. Ми зіплюємо зуби й заплющуємо очі...

За хвилину — вже ми на другім бєрезі. Ані не вчули, що нам — не дуже, що-правда, пройшла вода в повстанки. Але сидимо на сухому. Коні мчать, як птахи. Небезпека — за нами. Година несамовитого бігу коней — і ми, нарешті, в Шехмані. Даю «ямщику» двадцять копійок «на водку» і він, щасливий, враз повертає коней додому: має надію ще раз перепливсти річку.

Ну, ми втонути — не втонули. Але ж на цей раз рецидив мого плевриту був знову на ступень тяжчий.

— Ще, колего, разів зо два повторіть, той матимете готовий туберкульозик! — сказав лікар-медик.

— Ні, — не згоджуюсь! — міркував я в ліжку, коли кольки не вимагали «йойкати». Московія — не про мене. Одно слово, як кажуть чехи: »Zažil jsem slastí a strastí. Už mám toho dost!«

*

Коли я звівся з ліжка, моя перша подорож була в повітове місто (70 кілометрів, кіньми). В земській управі зустріли мене радісно, але все враз перемінилось, коли я сказав, що прошу відпустки, як реконвалесцент.

— Та, що ви, голубчику! — захитав головою голова управи. — На весні ж ми найбільше потребуємо ветеринарів. Та ж ви у нас маєте ліпше, ніж всі старі лікарі в губернії. Та ж ми вам годимо. .. Он ви затримались в Нижній Матрьонці, а ми ж — нічого!...

— Так по вашому я затримавсь в Матрьонці з доброї волі?...

Розмова стала колючою. Тоді я взяв зі столу голови лист паперу й в одному реченні написав бажання увільнитись зі служби...

Ще раз змінилось відношення голови й членів управи. Та ж всі їхні умовлення, навіть вже й згода на відпустку, навіть обіцянка додаткової платні та всякі м'які слова, що ними мене тепер мастили, — не допомогли. Бо ж таки міра мого терпіння виповнилась. День у день у дорозі, аж при —45° С, «пазьомки з Лешім», тільки плюс 3° в хаті, радіус службової їзди аж 90 кілометрів на конях, 160 «пасьолков» в моєму районі, при чому в жадному поселищі грамотного старости, в містечку з 6.000 обивателями — одна церковно-парафіяльна школа, до якої ходило 12 дітей, 93% заражених пранцями (в Кирсанівськiм

повіті), міріяди тарганів — чорних, рудих і гнідих — по селянських і по великопанських житлах. А до того: азійська тиранія громадських урядників відносно мас, у селян — «снохачество» — напівузаконений насильницький конкубінат «старіка» тестя з «маладайкой» — невісткою, неймовірний бруд і сморід, як фізичний, так і духовий. Не до витримання бачити на кожному кроці несамовиту жорстокість до звірят і до людей («морда, разбітая в кровь» — біжне, щоденне явище!) в ХХ-му столітті така ж, як була і за часів Брюховецького, коли він писав про москалів, що

«Жестокостію своєю превосходят оні все поганіе народи».

Набрид нам і той оспіваний «прекрасний рускій язык», взірцем якого був діалог:

— Эта река широка, как Ака.	(— Ця річка широка, мов Ока.
— Как, как Ака?	— Як, мов Ока?
— Так, как Ака.	— Так, мов Ока.)

До красот тогож прекрасного языка стосувалась «многоэтажная брань» — словоблудіє і сквернословіє, коли діалог двох «мужіков» або й полупанків перетворювався на «состязаніє», і лайку привязували до лайки, ніби викладали якусь сороміцьку мозаїку. Бо ж у них нема поняття про ганебне. Хто ж не знає, що є ганебність, той не знає і що є честь. А за тих часів я ще не міг жити між людей без чести.

Обридала нам і всяка пошана, і все те низькопоклонство з боку того на кого «попуміш» (гукнеш). Обридли і їхні «растегай» та «стерлядки». . . Коротко: почувались ми цілком так, як той убогий єпископ Симеон, що, мов сир у маслі плавав у Суздальській єпархії, однак писав додому, в Україну:

— «Всю цю славу й часть порівнюю з екскрементами. Волю бути топтаним (своїми) людьми, волю бути за сміття в Києво-Печерській Лаврі».

А я буду для них мордуватись, як чорт у лотоках? Для користі цих Васяток чи «Казлов» вилазити зі шкіри, ризикуючи каліцтвом і смертю?

По своїй відмові я просидів ще кілька часу, скільки вимагала службова коректність, і подався просто до рідних Палестин — у Полтаву. . . Буде посада — добре, не буде — знайдемо якусь іншу працю. «Сухарі із водою, аби, серце, з тобою, на Вкраїні далекій!» . . .

Та ж тісно сплелась доля України з Московією. І тисячі разів в бігу свого життя мусив був я застановлятись над питанням нашої фатальної залежності від москалів. Тисячі разів у розмовах, а потім — і в пресі падав я думкою на те страшне питання і ріжні його деривати. А найчастіше: чому ми, такі етнічно відмінні, в своїй психиці маємо так багато співзвучних москвинам струн? Чому при всяких умовах, при найгостріших гаслах сепаратизму й при найвиразніших вигуках словесного патріотизму для більшості наших людей, перманентно мучених кацапами, все було міродайним Богданове:

«Волім под царя Московського, православного?»

Чому в нас усе була ця воля творити підложжа для малоросійства на Сході й москвофільства на Заході? Чи ж таки ми — дійсно «брати», або, як дехто запевняє, ще й «рідні»?

І чому ж ми завжди — «менчі брати», з чим ми легко погоджуємось? Відкіль походить і чим виживлюється ота наша неусвідомлена свідомість своєї меншевартости в порівнянні до москаля? Чому ми на кожному кроці задовольняємось гіршим, недосконалим, «браком» і у всьому наслідуємо кацапа, мовляв за ним — «для Хахла і такої Бог брядє»? Де джерело нашої уславленої «малоросійської штатости», «солом'яного вогню», нездібности до внутрішнього порозуміння? Зрештою, відкіль у «впертих хахлів» — нащадків незломних запорожців, що не боялись ні чорта, ні смерті, — отака несамовита боязнь життя, що все приводить до тієї трагічної «штатости»?

Ці питання мучили мене найдужче відтоді, коли я особисто пізнав москаля *per se*, мовляв у «чистому вигляді» на його рідних теренах, в його ріднім оточенні. Одначе всі мої шукання відповіді приводили тільки до загальників, до втертих фраз, мовляв, — такі вже ми є, така вже наша натура, так уже нас природа створила, винне татарське «іго» (ярмо).

А тим часом «сусідська» опінія, виявлена і в пресі, й в окремих монографіях, паплюжила українську психіку, додавала нам все нових що-раз гірших епітетів. Наше вухо до того призвичаювалось, аж помалу, головне від «Української Хати» Микити Шаповала, — в Східній Україні, та більш-менш від Федюшки (Євшана) в Україні Західній почало входити в моду самопаплюження. Все частіш нотувались негативні риси української нації, недопускалось ані винятків. В останніх часах, коли розперезалась еміграція, якій взагалі не було чого вже губити, а умовини життя викликали злість на всіх і на вся та призвичаювали дуже легко позичати очей в Сірка, ті друковані й словесні самобичування перевищували всякі флягелятські й ставали просто неслухняними. Здається, в цім відношенні треба було б дати пальму першенства «Краківським Вістям», де в однім періоді подібна лектура подавалась в кожному числі, часами й на різних місцях.

Але все те, в дійсности вже не мало ваги, бо щоб там не балакали невідповідальні здебільша аноніми в безвідповідальній емігрантській пресі, хоча й немало нам шкодило в опінії чужинців (мовляв — «вони самі так про себе говорять!»), — вже перед ними було сказано аж за багато. Були далеко гірші оті грізні, убійчі аттестації, сказані вже давніш в щиро отвертій чи мало-прикровенній формі з підписом наших найвизначніших людей, вихвалених патріотів, узнаних письменників та возвеличуваних громадських діячів.

Не маю змоги взяти прецізні цитати, беру лише з пам'яті й можу помилитись в слові, але ж єство лишиться те саме.

Поперед усіх речник українського народу Тарас Шевченко. Геній

і пророк, що як говорять дав українцям нову Євангелію, в посланії, зверненім до українців усіх діб минулих і прийдешніх, загалом називає їх всіх

.... недолюдки,
Діти юродиві,

бажаючи в «дружнім посланії» тим землякам, що «на чужині шукали доброго добра»

«Ох, як би то сталось, що б ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли».

Бо ж загалом, на думку Шевченкову, наші «славні Брути» —

Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття».

Після того нема дива, що їм приписуються риси дикунської жорстокости

Гірше Ляха свої діти
її (Україну) розпинають,
Замість пива — праведную
Кров із ребер точать.

Ці люде — неситі злодії з діда-прадіда, радніші взяти з собою

«Дідами крадене добро»,

про що наш найбільший поет читає просто з очей своїх земляків:

«На очах ваших неситих»,

що їм

чисю кровю
Ота (наша) земля наповна...
Вам байдуже, аби добра
Була для городу.

І цю жадобу до захоплення матеріяльних дібр підкреслює поет у земляків, що їх загалом зве —

«Славних прадідів великих
Правнуки погані»,

Що, однак, вже не будуть ані гідними прадідами для поколінь прийдешніх, бо ж

на віки прокленетесь
Своїми синами,

як не тільки «недолюдки й діти юродиві», але ж як і пустомелі, що приносять додому

«Великих слів велику силу,
Тай більше нічого»,

при безмежній ігноранції:

і все знаю,

при не менч безмежній зарозумілості:

— «І ми — не ми, і я — не я»!,

аж поет виходить з себе:

— «Чого ж ви чванитеся, — ви,

коли ж, згадуючи «тяжкі діла дідів наших», поет приходить до висновку ніби й ціла історія українського народу — «давнія година» — «срамотня», тоб то ганебна.

За Шевченком на друге місце в нашої літературі становлять Івана Франка, того що про весь український нарід сказав:

Нарід без чести і пуття.

За Франком іде українська Касандра — Леся Українка, що для нас особливо залюбки роздавала епітет — «раби» й «раби рабів».

Немалою постаттю в українськiм життi був і Панько Куліш. Та ж, не маючи його ані одного рядка при руці, згадую тільки характеристику запорожців, що були цвітом нації, —

«Через лінощі — нетяги,
Через хміль — бурлаки».

Та ж може новіці, молодчі обсерваторі українського життя й співці українського народу та України ін того мають для своїх земляків ліпші слова? «Але, кде пак!» — сказав би Чех. Ось — новітній бард — О. Олесь!

«А ми — каліки і старці».

Або:

— Все — сусіди, свати, земляки,
Все — Степани, Івани, Іуди».

Або:

Божа правда в світ іде,
Божа правда вас спитає
І не знайде вас ніде.

Згадаю ще ближчого — Є. Маланюка, що адресував цілій Україні такі слова:

«Лежиш распутна на распутті».

Нарешті, знайшовся видатний наш критик і публіцист — Федюшка, що назвав увесь нарід «народом-бастардом» (ублюдком), а потім Д. Донцов — «колтунським народом».

Мали ми одного філософа — доброго старчика Сковороду, і той питав:

«Кій біс серце украв наше,
Кій нас мрак осліпив?»

Але ж не тільки поети, публіцисти, філософи, що, оперуючи з словом, часами «для дзвоніння», беруть «вищу нуту». Згадаємо найстриманнішого з наших найвидатніших діячів Євгена Чикаленка, що раз-у-раз називав усіх українців «народом анархистів».

Не шукаю цитат у Михайла Грушевського, саме нині славленого, у Богдана Лепкого, саме нині возвеличеного, не вертаюсь до Федьковича, але наприкінці мушу зацитувати ще речення з свіжих спогадів відомого повстанського отамана Орла (Гальчевського), що в 1941-му році пише про своїх повстанців:

«Часами найпевніший чоловік ні з того, ні з сього зраджує. Ця прикмета дуже розвинена в українській нації. Ми — українці люде скрайностей: маємо безліч героїчних одиниць, а в той самий час і багато інертних, а ще більше тих, які будуть поборювати своїх братів при допомозі чужих сил за ті вигоди й обіцянки, що їх ворог дає чи має дати з нашої кишені».

Ці слова писала рука, що пролила безліч крові чужої й рідної, писала, в практиці ствердивши пророчі Шевченкові слова про двох Іванів, що з них

Один буде, як той Гонта,
Катів катувати,
Другий буде...
Катам помагати, —
Він вже в череві кусає...

Будучи в історично-ворожій чужині й цілим серцем прагнучи до рідної Землі й рідного народу, я пив жах з цих і багатьох інших цитат. Це питання страшило мене більше, як смерть, бо ж воно, що-разу як виникало, викликало бажання ту смерть самому собі заподіяти. То ж я все далі й далі уперто шукав. Коли ж сповнювався вже великим віком і мої пошуки були все безнадійні, коли я все ж таки зробив бодай один справний висновок, що в цій справі не рішає ні нагода, ні природа, ні доля, ні фатум, ні навіть чужі впливи, ані поневолення, ані ремінісценції частинного рабства, — випадково, як це буває з

усякими винаходами, впав я на думку, що розв'язує цілком задовільно те страшне питання. Може навіть більш, як тільки задовільно, бо в тій відповіді лежить і — говорю навмисне виглузованими словами «рецепт спасіння України».

Свого «рецепту», респективе — не рецепту, бо його вже й не треба шукати, але свій анамнез та діагнозу я ні в кого не позичав, в нашій чи якійсь чужій літературі чи пресі не здибував і сам хочу її тут поперше звести до купи. Саме тут, бо ж справа найдужче вяжеться з вищезробленою характеристикою московської поваги та психе, а також і тому, що ця справа дуже довгий час була загрозою моєї смерті, коли ж і не фізичної, то моральної, а часами і другої, й першої. Та ж що понижча тема може бути затяжкою для пересічного читача-ляїка, пробую писати як найпопулярніше з свідомою шкодою для прецизности викладу. З тих же мотивів мушу заходити здалека.

Духове життя людини (чинність психе) виявляється чотирьма душевими (психічними) функціями: почуванням, хотінням, спостереженням і думанням. Кожна з тих окремих функцій душі цілком відокремлено (ізолювано) може бути порушена. От же тоді, як говорять психіатри (лікарі душевих немочей) — «візок посувається на трьох колесах». При чому, коли почастить третє коліщатко поставити посередині одної віси, то з чотирьохколого візка утворюється трьохколка, настільки стабільна, що принаймні спочатку ані не помітиш, що візок не повноцінний, має три, а не чотири, як нормально, точки оперття.

Наприклад, у когось занедужала функція чуттєва. Почуття пошкоджено й людина не може почувати, як інші люде. А тим часом цілком справно, як всі душево дужі, спостерігає, бажає й думає. От же такий чоловік проїздить життям ніби на нормальному візку, а не на трьохколці й здається м а й ж е нормальним, навіть частіш — не здається ненормальним. А тим часом, коли йому бракує морального почуття, він не заховується морально. Тоб то в такого немічного, як кажуть «не в порядку затримуючі центри». Людина ж, що не має справно діючих «затримних осередків», нездібна розуміти, що є ганьба, а що — честь, що є добро, а що — зло й де між ними лежить границя. Тому такий чоловік здібний на все найбрутальніше, на все найгірше. Є то «злочинець в потенції» (можливий злочинець), що хоча й не зробив жадного злочину, однаке при відповідній нагоді допуститься найгіршого злочину, чим викличе найгостріше осуждження суспільства. А тим часом є то не негідник, лише вбога людина з хворою душею, в стані легкого божевілля, так званого психозу.

Причини психичних захворювань чи аномалій (природніх, ніби порух) вельми ріжноманітні: зовнішні й внутрішні, залежні від волі немічного й незалежні, здобуті самим хворим, чи передані йому від родичів спадком, або навіть від дідів дорогою так званого атавізму, раптові й тривало-діючі (хронічні). Всякі психічні порушення й захворювання страшні, як для немічного, так і для суспільства в якому він обертається. Але мабуть найстрашніщі захворювання спадкові чи ата-

вістичні, бо вони цілком фатальні, тому що повстають без провини хворого, передаються його потомству, і являються цілковитою несподіванкою для оточення немічного. Багато спадкових психоз походять в наслідок інших попередніх захворювань, що зачіпають психе людини, власне — зачіпають осідок душі — мозок і сполучений з ним нервовий апарат. До тих немочей в першу чергу належать пранці (сифіліс) та епілепсія (чорна неміч, падуча хвороба). Але ж всі духові занедужання й всі душеві порухи приводить до вибуху найбільший ворог людства, як справедливо говорить наша народня словесна творчість, продукт вигадливості чорта — алкоголь.

Дуже прошу того, хто дочитав до цього місця не зраджуватись прочитаним, а перебігти очима ще дальших зо дві сторінки. В них не буде нічого з популярних метеликів чи церковних казань «про шкodu від горілки», але знайдеться щось, про що читач-ляїк може ніколи й не чув протягом всього свого життя.

Кожен знає, що алкоголь змінює людську вдачу, і то подвійно: враз по оп'яненні, раптово, й після довшого регулярного уживання — на тривко, часом і на все життя. Кожен також знає, як та людська вдача відмінюється: тут вона «веселить серце чоловіка», тут викликає засмучення і п'яні слези, одного пригноблює й робить мовчазним, іншого — балакучим та дотепним, ще іншого пасивним і приязним, другого ж — гнівним, шаленим і безоглядним.

Та ж було б, як кажуть, пів-біди, коли б ця зміна вдачі відбувалася б тільки на час оп'янення ним. Страшнішим, або й цілком страшним прокльоном алкоголю є його здібність витворювати у споживача тривалу «алкоголеву вдачу». Тоб то споживач навіть малих доз, той, що ніколи ані не був порядно п'яним, під впливом сталого й довшого вживання алкоголю перетворює свою душу на возик з трьома колесами. Освіта й виховання здебільша урегульовують брак четвертого кола, мовляв переставляють третє коло на середину вісі, й така людина, особливо, коли це вихований інтелігент, виглядає для всіх людей його товариства цілком нормальною людиною. В деяких випадках, це є людина «трохи дивакувата», яких здибаємо докола сотки чи й тисячі. Іноді навіть це — тільки «нервозна» людина, — дуже запальна та експансивна й легко підлягає змінам настрою, респективе — разом з тим дуже легко (і безпричинно) змінює своє відношення і до людей, і до ідей.

Це вже може бути дійсно страшним, але ж справді жахливим, просто несамоцитим є те, що такий «прихований алкоголік» є передавачем своєї «алкоголевої вдачі» своїм нащадкам. Бо ж від кожного, хто «випивав по маленькій» може народитись п'ять—сім чи й більше хочаб і цілком «непитущих», — одначе вже алкоголіків, котрі (тут вже й волосся може стати свердлом!) самі, ані не вживавши алкоголю **м о ж у т ь** (не кажу: мусять!) передати дідову «алкоголеву вдачу» своїм дітям, припустім — знову тільки сімом. То ж, таким чином, один з

членів нації, котрий, як кажуть москалі про доброго взірцевого чоловіка:

«Перед обідом водку п'єт,
Імеєт чін (службову рангу) і в Бога веріт»,

цей чоловік сам-саміський може передати $7 \times 7 =$ тобо то 49 чи півсотні прийдешніх своїх нащадків «алкоголеву вдачу», тоб то психичну недугу. Тут же треба ще зазначити один поїстині диявольський звичай, що століття існував і на Московщині, й в Україні: кількадедне п'ячення протягом весілля, коли ж ехофісію відбувався ритуальний коїтус, в наслідок якого велике число молодих жінок, які також мусіли в цій добі пити горілку, — були запліднені. Тоб то наче навмисне отруювали не тільки «нснарожденних земляків» наших, а навіть щойно запліднених, надаючи їм «алкоголевої вдачі», помимо й всяких інших, явних і грізних немочей, як от епілепсія, сомнабулізм, аж до повного ідіотизму чи кретинізму.

Ще за часів моєї юности в кожному нашому найменшому селищі були такі «дурники» та «юродиві» — офіри батьківської необачности.

В чім же виявляється «алкоголева вдача»?

Навожу далі слова відомих чужинецьких психіатрів та видатних знавців наркотікоманій.

Алкоголева вдача вельми характеристична у москалів. Може навіть найхарактеристичніша. Хто перший положив їй заклад — не можна сказати напевне, але ж можна гадати, що підклад для неї було утворено ще раніш часів Володимира, котрий уже констатував готовий факт, сказавши:

— «Русі єсть веселіє піти».

Та ж сам Володимир мав міцну голову й міцну руку, хоча й допускався чинів, яких могло б і не бути, коли б мав на алкоголь інший погляд. Але ж Володимир санкціонував п'яцтво для своїх підвладних, з яких чимало ще жило «скотім образом», як свідчить літописець. І — дуже можливо, що правда на боці Юрія Липи, коли, говорячи про життя старого Києва, він констатує, що «істотою того побуту, центральною подією, віссю забав і втіх — був «бенкет». Ті бенкети тривали тижнями й культ опойних напоїв увели як конечність в перебіг й буденного, не лише святочного дня. Налогові п'янства, почавши з еліти, підпала вся народня маса, до останнього смерда і хлопа, включаючи жінок і навіть немовлят, яким «для ради сна» затикали «куклу» — вузлики з хлібом, намоченим в горілці.

Володимирова хиба полягала в тім, що він санкціонував п'яцтво для всіх своїх підданців. Коли б же був дозволив його всяким новгородцям, суздальцям, псковитянам і т. д., людям «о країн» своєї велитенської держави, ми були б нині найвидатнішим і наймогутнішим народом в світі.

Але ж алкоголь став і нашим гробом.

Щож, однак, нормальна психе осідлих українців вельми різниться від вдачі тієї кочовницької збіранини, що створила російський нарід, алкоголеве отруєння протягом принаймні тисячі років, датуючи від фатальних слів Володимирових, проявилось у нас подекуди в менчій мірі, як у москалів. Навіть в менчій, як у поляків. Не вхожу тут в питання, чому саме, бо це — вже цілком поза мою тему. Лише констатую, що нас зближує з москалями наслідок саме спадщини Володимира, князя Київського. Бо ж москалі в більшій, ми — в менчій — але ж в дуже значній мірі маємо «алкоголеву вдачу».

Виявляється вона здебільша чутевою вражливістю, втра- тою шляхотних стремління та втратою чуття слух- ності й толеранції (що й констатує Т. Шевченко). Вона доводить до прудких припинів злості, ненависти й мстивості, що ніяк не відповідають причині чи імпульсові. (В нашій літературі — тисячі прикладів). Ослаблення волі є конечною рисою вдачі ал- коголіка: безконечна балакучість, сталі планування, присягання собі й іншим, — а кінець-кінцем — Куприянівське — «Якось то буде». Страшений зріст егоцентризму, а з цим звязана необгрунтована зарозумілість. (Цитати — у Т. Шевченка). Зарозумілість вияв- ляється в словесних перемогах над всім і над всіма. Алкоголік все зробив би ліпше, ніж зробив уже хтось інший, він має геніяльні плани («— Ось я, як що»... але є це лише «солом'яний вогонь». З того — песимізм («— Мені ніщо не йдеться»), й почуття заздрости («У сусіда хата біла, у сусіда жінка мила...»). А тим часом всяка праця його вельми обтяжує («— Та ж я — переобтяжений пра- цею!»), то ж нехай, що треба, робить хтось інший, особливо, коли по- трібна праця систематична, дрібна, мозольна, не показна. Тому тисячі розпочатих річей, що все мають бути «в світовім масштабі», закінчу- ються злісним і трагічним — «Та ну його к чорту!» «Най вони роб- лять, а я усуваюсь» (вихожу з товариства, редакції, партії, всякого колектива). Бо ж алкоголь з приводу всього резонерствує і є ор- ганічно настроєний проти всіх порядків, тобто органічний а- нархіст (Констатування Євгена Чикаленка). Алкоголік взагалі легко пускається берега й доходить до вершка цинізму в своїм світогляді при чому стало має стремління до дотепу (Шев- ченкове — «Діти юродиві», Кулішеве — «нетяги й бурлаки»). Тому алкоголь скрізь поводить, як дома, — розперезано («Ех, гуляй дұша, без кунтұша!»). Тому при всій своїй злісності, він все схильний до хвилювого приятельства, однак за хвилину вже другого об- ражає («— Я вам по щирости скажу, що ви — такий то й такий то!») та ж знову за чаркою легко мириться («Де ковбаса та чарка, там ми- неться сварка»).

У людей, що притримуються «доброго тону» всі ті риси вдачі дуже маскуються стандартним добрим поведженням, й тоді їхня чула м'я- кість часто примушує їх «мнякнути» й плакати. (Цитати в Гулака

Артемовського — «Запорожець за Дунаєм» — «Глянули: кругом Січ — та й заплакали», також див. мій етюд про дра Степана Смаль-Стоцького). Через ту м'якість таким людям дістається епітети людей шляхотних. Однак вони зненацька можуть ошарашити своє оточення чином, якого нічим не можна висвітлити, чином грізної жорстокости (вбивство Гонтою власних дітей, що не були нічого винні й не могли розуміти, в чім могла б бути їхня провина). Таки ж не було жадної тяжкості повернути їх з уніяцтва на православ'є!).

Та ж люде алкоголевої поваги здебільшого стають мучителями своєї родини, «зривають злість» на слабших і залежних (П. Куліш: «Сльози жінки, серця міць, п'яна лайка день і ніч»). Тут же по дорозі найменшого спротиву виявляється їхня жорстокість. (Народня пісня:

«Візьми, синку, нагайку-дротянку
Та бий жінку з вечора до ранку!»)

Однаке, хто зуміє в таких людей зачепити правдиву струну їхньої слабої волі, той приведе їх, куди схоче й цілком окульбачить. (Слова баби Риндички до Пріськи Московки). Ще є цілком оригінальна риса алкоголіка: недовіря й зневага до людей. (Чи є у нас діяч, якого не обвинувачували в злочинстві та зраді й продажности?)

Опускаю багато дрібних рис, що всі вони надто гостро занотовані в нашій літературі, але мушу додати ще децю фатальне.

Спеціалісти запевняють, що алкоголізм підтримує повстання епілепсії. Епілептик не мусить бути раз у раз в пароксизмі (перепаді хвороби). Однак у нього бувають короткі, просто секундові втрати свідомости (припинка свідомости). Це про неї часто чуємо на судах: — «Присягаюсь Христом Богом — сам не знаю, що зо мною сталося!» Є то часто повна правда, бо ж таких коротких «виключень свідомости» навіть може не помітити співрозмовник в жвавій розмові. Але ж за тих кілька секунд епілептик може зробити чин, фатальний для себе й цілого суспільства. Ось в значній мірі пояснення для наведеної вище цитати отамана Орла про зраду найпевніших людей. Що ж може зробити такий чоловік, коли він має владу. (Чи не це той випадок з Сіркою, коли вирізав 7.000 братів-поворотців?). Деякі епілептики, так мовити з шаблонности чи трафаретности, наданій вихованням, й в менті затримки свідомости, єднають доцільно, але ж, як і сновиди, не уявляють самі, що вони зробили чи сказали. Навіть часом по довшій дорозі не знають, як туди дістались.

Спеціально для вдачі епілептиків є вельми характеристичне: егоїзм навіть безпредметний («Ні сам не дам, ні другому не дам»). злісність так само навіть безпредметна. (Див. у Коцюбинського М. — «Фата моргана»). Але що найтрагічніше було для України саме в р. 1941-му, те що вбивник епілептик за все сплющить свою офіру, за все зогидить ним забитого.

Окремо стоїть ще, як прояв алкоголевої вдачі, душева заоста-

лість. Констатується, що людина алкоголевої вдачі може мати великі мистецькі здібности, але не здібна до інтелігенції. Не хочу наводити прикладів, що їх знаю з життя, скажу тільки про всяких наших мистців з народа (кустарів). Одначе такі люде, коли їм через свої мистецькі здібности поведеться вилізти нагору, — можуть наробити просто страхить.

Як наслідок алкоголізму може бути прогресивний параліч. На зачатку ця страшна неміч довгий час нічим не виявляється. Ніхто не помічає у немічного жадних душевних порух. Але, між іншим, це людина, нездібна до точности («ніколи вчасно на засідання»), забудьковатість («вузлики на хустці»), неслownість («я-кось то буде! Хіба не все одно?! Та ж я обіцяв, але не міг виконати!»). Паралітик нездібен до комерції («хіба я жид?»), легко робить дрібні злочини (наприклад, наклепи, брехні, дифамації, присвоює позичене). Він часто буває безсоромний (гнусна лайка, сороміцькі анекдоти, хамство в жартах).

Нарешті, під впливом алкоголю повстає безліч більших і менчих «маній» та всяких легших душевних порух, що роблять з доброї людини неприємного «дивака». Такий «дивак», що його всі вважають за безобидного й смішного, в дійсности може бути незвичайно небезпечний, дарма що він посідає становище університетського професора чи видатного громадського діяча.

На психіку людини, отравленої алкоголем, кінець-кінцем має великий й шкідливий вплив малярія, якої по наших сторонах особливо в останні часи обявилося чимало. . . .

Гадаю, що в повищім лежить причина всіх негативних рис індивіда українського походження, в цім же — й всі темні сторони нашого громадського й державного життя, чи — говорючи ширше — всієї української справи. Гадаю, коли вже слово сказано, спеціалісти-психіатри дослідять зачеплене питання й науково його обгрунтують. Але, й незалежно від того, Товариство «Відродження», що було створено в Львові, має завдання, далеко вище й незрівняно важніше, як воно само про те думало.

*

Так, хоча на прощанні мене й мастили всякими солодкими й мнякими словами, я не дався намовити й перенісся до рідної Полтавщини.

Не була вона якась незвичайна. Вже й тоді бачив я багато земель кращих, земель, де життя пробігає вигідніше, де й люде своєю вдачею та побутовою культурою не гірші, а може й ліпші. А все ж таки почувались ми просто щасливими, опинившись «вдома» після перебування в тій колючій чужій чужині. Дійсно є щось просто мудре, Богом людині прищеплене в отій незрозумілій стихійній любові до рідної землі. Бо ж, коли б не було цього інстинкту жаден англієць не жив би у своєму вохкому Альбїоні й кожен, хто мав би змогу перепливсти 28 кілометрів Ляманшу, перся б із своєї санаторії для рептилій в каз-

кову Італію. А що вже казати про бідних Ляпонців чи й Ісляндців, що їм не тільки тепло, а й само сонце взято на тижні й місяці. . .

Того ж дня, що я приїхав у Полтаву, зайшов до Губерніяльного земства й там прийняли мене не менч по товариському, як при першій візиті в Тамбовськiм земстві. Другого дня я вже мав призначення на ветеринарний пункт в містечку Мала Перещепина, Константиноградського повіту. Було це дуже миле містечко, всього за неповних 25 верстов (кілометрів) від Полтави, при річці, при залізничній стації. Були тут непорівняно ліпші умовини службові, знайшлось прекрасне помешкання, було багато інтелігенції, а між нею й свідомі українці.

В Малій Перещепині менче було й зустрічей зі смертю. Але моя стара — можу сказати, приятелька все ж таки не забувала про мене й тут. За той рік, що я там пробув нагадала вона мені про себе тим, що на повному ходу по вимощеній «булижником» дорозі мені вломилась виделка на велосіпеді. Утворилась, як говорить фізика, «пара сил», з котрих було досить і одної щоб вбитись, коли ж прийняти ще на увагу, що я вилетів з сідла на два кроки від міцного придорожного кам'яного стовпа. Одначе тих «двох сил» вистачило лише на те, щоб пороздирати мені всю одежину та поздирати з рук і з ніг шкуру. Кілька разів довелось також вивернутись з поштової «брички» (мабуть москалі назвали так візок від слова «брикати»). Про це неварто було б і згадувати, коли б один з візників не заплатив те «брикання» обома переломаними ногами. До таких же біжних дрібязків стосується й випадок, коли при огляді масивного земського огира, я присів ззаду нього на почіпки, а фельчер передчасно пустив коневі ногу. Веселий коник пожартував і цокнув мене копитом просто між очі. Та ж кінь був некований, а моє чоло було прикрите смішовою шапкою. От же, пролежавши кілька хвилин без свідомости, я вже за три-чотирі дні забув і про ту розвагу.

Одначе й в Перещепині сталось дещо, що варте згадки на цiм місці.

В початку грудня прийшла нам депеша з Диканьки, що вмерла моя сестра по других, Юля. Перед роком, мавши 19 літ, молода, гарна й цілком дужа вийшла вона заміж за відомого тоді (а ще більше — потім) українського діяча, що пішов у пан-отці. Умови їхнього життя на парадії були такі «вигідні», що восени Юля почала кашляти, протягом перших зимних місяців кашель перейшов на блискавичну горлову туберкульозу й вона, привівши сина, перед святом Миколи розлучилась зі світом. Такі були тоді умови існування та праці сільських культурних робітників на нашій, порівнюючи ще дуже культурній Полтавщині.

Я не міг поїхати на похорон, з огляду на повинности службові, то ж поїхала дружина сама. А я, повернувшись пізно з службової поїздки, як звичайно, вельми втомлений, бо умови переїздів в нашій хліборобській стороні були непорівняно гірші, як в кочовницькій Московщині. До того ж і тут на весні й в-осені комунікація припинялась: леген-

дарна Константиногородська чорноземля розмокала так, що коні були безсилі витягнути колеса з багна, що засмоктувало й маточини.

Молода наша служниця, незвичайно мила і услужна, що про неї ми з дружиною й частими гістьми співали часто харківської пісеньки:

«Я б до хати куховарочку найняв,
А до груби — та топільничку,
До долівки —ще й метільничку»...

подала мені добру вечерю. Я перечитав пошту й газети й раніш, як звичайно, пішов спати. Спав міцно. А відомо: що міцніше людина спить, тим менше потребує сну для реставрації своїх сил. То ж і я швидко виспався, а тому вранці легко пробудився, хоч і було ще передчасно. Розбудив же мене незнайомий голосний шелест-шум, немов би десь близько бурлив веселий ручай.

З ліжниці вели в кухню малі дверцята зі склом у верхній частині. Скла були затягнені густими шовковими запонками. Я прислухався, враз пізнав, що шарудіння виходить з кухні, глянув на віконця в дверях і трохи здивувався: крізь запонки ясно світило сонечко.

Чи ж я так довго спав? Припустім... Але: як може мені світити сонце крізь темну й міцну, мов шкіра, запону? Та ж сонце сходить і світить не з кухні!

Несподівана тривога підкинула мене на ліжку. Я зірвався на ноги й широко розчинив дверцятка. Раптом на мене хльоснув величезний вогняний стовб. Враз мені забило дух, червоні язики мазнули по обличчі, ошмалили брови й заченили волосся на голові. Зачинити двері я вже не міг, бо ж в тій хвили ліжниця наповнилась чорним димом. Однак дим стояв над ліжками, не сідаючи на підлогу. Я впав навколюшки й, повзаючи по підлозі, махом одягся, ще поповз до писального столика, витяг відтіль документи свої та чималу квоту земських грошей, ще вибрав з шафи дорогоцінності дружини й тоді відчинив другі двері до їдальні. Був уже останній час: коли я вискочив з ліжниці, вже зайнялись перші мостовини й почали горіти ліжка.

Причина ясна: наша «топільничка» наносила півкухні соломи (в тім повіті дрова — раритет) запалила в грубці, саму ж її виміло кудись з хати. Палаючий віхоть вирвався з печі на соломі, ціла купа перетворилась в море вогню, в яким тріснула велика бутіль з нафтою, що стояла в кухні.

Знавці говорили, що коли б я був «прокинувся на п'ять хвилин пізніше, то напевне вже не прокинувся б взагалі». То ж тепер передо мною смерть об'явилась не як біла, студена відьма з крижаних Тамбовських піл, а як рум'яна, жагуча красуня — вогняна квітка...

*

Саме в тій добі московські «казаки» та кавказькі чеченці «ліквідували першу всеросійську революцію. Що ж я вже мав ще й з інститут-

ських років перед Миколаєм Романовим, самодержцем Всеросійським дуже умазане «рило в пуху», — то по тій пожежі мені вже недобре спалось в дальші ночі.

Коли ж почався рік 1906-й, мене спеціально попередили, що арешту я не уникну. Тікати я не думав, лишалось ждати. І справді одної зимової ночі: стук-стук! у віконце й в двері:

— «Здоров, Еоле, пане свату!»

Та ж з рештою замкнення в острозі минулось мені цілком щасливо: навіть мене не били, навіть не лаяли, не те, щоб, як стало потім звичаєм, враз «становити к стенке». В царській тюрми було коректне поводження, бо ж що не кажи царь, як говорить Гомер про Євмена, в популярнім тоді перекладі:

— «Хотя й свинопас, но приличія ведал».

Для мене ж, як молодого письменника, ті сто днів відпочинку «на Романовській дачі» (літниську) мали й чимало цікавого. Одначе й там, де я був під найліпшим захистом, двічі просвистіли кули біля мого вуха. Раз «політичні» (тут поперше признаюсь — і я з ними!) запротестували проти якоїсь дрібної «несправедливости», а подруге, коли я глибоко замислившись біля ґратчастого віконця, не почув адресованого до мене патрулем вигуку:

— Атайді ат акна! (Відступись від вікна!).

Та московські «салдати» були погані стрільці. Що-правда, як буде мова далі, мало чим ліпші були й вояки з армії Петлюри...

Загалом же та полтавська в'язниця стала вдечому для мене ціннішою за полтавську духовну семінарію. Знову хочу тут зробити маленький відступ набік.

З непорозуміння перебув я без потреби майже два тижні в тісній «одиночці». Спочатку почування забивали мою думку: нерви гули так сильно, що жадна думка не могла спокійно усадитись в мозку. Поперше я відчував страх життя, мовляв: що ж далі буде зі мною, з дружиною, з моїми рідними? Далі прийшов тімор статусу — страх становища: уражатимуть, допитуватимуть, битимуть бо ж я — безборонний проти брутальної, жорстокої, мстивої сили...

Однак перші дні минули тихо й спокійно. Після тих хвилювань, що переживались вдома за останні тижні, вже моя сепаратка почала мені видаватись якоюсь санаторією для розхвилюваної психе. Ніхто мене не зачіпав, звертались до мене делікатно, — і я почав при звичаюватись до нового докільля. Було аж занадто часу, щоб без поновлення причин та імпульсів нерви могли перебувати в сталому напруженню. І тоді в голові почала об'являтись думка.

Масовий читач книги, як лектури, майже ніколи не здибується з переглядом систематичного ходу думання тієї чи іншої живої особи. Бо ж в книзі як що буває, то буває здебільша фрагментально подано думки «героя» оповідання чи психологічної повісти, — особи, вигаданої автором, якій письменник хоча й вклав найчастіше думки свої

власні, мусів їх в інтересах мистецьких більш чи менч підбарвити. Це — конечно, бо ж мистецтво все є лише «ерзатц» життя, хоч би часто й було ліпше та цікавіше за живе життя. Коли ж автор подасть читачеві перебіг думок власних, не від чужого імени, здебільшого масовий читач поставиться до нього чи то з розчаруванням, чи то з резервою. Мовляв один: це — філософія! Нудно. Мовляв другий: — чи ж мені цікаво, що мислить сам Королів-Старий чи інший дійсний письменник, А. Б. В.? Отже повторюється звичайна історія, що її я з великим інтересом спостерігав у своїх студентів, коли викладав на еміграції у високій школі. Бувало, оповідаю навмисне, яко можу найцікавіше, скажім, про якесь небуденне й незнане слухачам явище з життя тварин. Спочатку аудиторія слухає уважно, з явним зацікавленням. По п'ятих хвилинах хтось починає позіхати. По десятих — у більшості очі блудять по стінах, ще далі — стають, мов у морожених судаків, соловіють. А вже перед кінцем сорокахвилинової лекції частина студентів таки щиро дримає. Коли ж когось питаєш, про що саме я розповідав наприкінці лекції, більшість негодна відповісти, бо попросту — не чула. Бо ж виклад було запропоновано офіційно. А на офіційний виклад є традиційний погляд: це — нуда.

Одного разу десь на прогульці, при ріці було зо мною понад десяток студентів-неприродників. Ми посідали при березі відпочинуті й хтось запитав мене про певне природне явище. Я почав пояснювати, побачив велике заінтересовання слухачів, — й перевів своє оповідання на тон шкільної лекції. Був це виклад, цілком такий, як офіційні виклади моїм агрономам. Та ж на моє здивовання студенти-економісти, техніки й двоє-троє нестудіюючих цілком невідготовлених до викладу людей, слухали повних півтори години тієї імпровізованої лекції, яку я навмисне що-далі дужче деталізував з неослабним інтересом. Тим часом виклад ex impromptu безперечно був менч пов'язаний і менч систематичний, як виклад підготовлений для лекції в аудиторії. Тим часом своїм студентам-агрономам я не раз повторяв: — Кому нецікаво — не приходьте. Я викладаю вам з обов'язку, для вас, ви ж слухаєте з доброї волі, для себе. От же, хто не хоче, най себе зайво не мучить».

Після тієї пригоди на березі річки, в своїй аудиторії я повторив кількаразово інший експеримент. Дня, коли моя аудиторія була повніща, я починав лекцію про одно, а щойно помічав вираз втоми в очах тих, що сиділи до мене найближче, — говорив:

— Мої панове. Здається, що вас це трохи нудить. Кидаю цю матерію, а розповім вам щось цікавішого.

Всі раптом оживали.

Одного разу на лекції з ветеринарії я розповів цілком програмово, з багатьма подробицями оту пригоду про мою зустріч зі скаженим псом в Диканці, при чому дав повний науковий виклад про сказ взагалі, про мікробіологічну сторону немочі, про Пастерові експерименти й досягнення, профілактику і т. д., одно слово, цілком системно висловлював тему. Тоді було в мене по розпису дві години, одна за одною.

Ради експерименту я не перервав викладу по першій годині, а закінчив аж наприкінці другої, тоб то вряд, без перерви говорив 40+10+40 хвилин, тоб то 1½ години на тему складну, прецизну, тоб то по студенській термінології «про нудь зелену».

Ото ж буває й так, коли читач побачить в белетристичній книзі уступ з думками автора, тоб то «нудну філософію». А що вже, коли та «філософія» ще має й релігійне забарвлення! Тоді вже це — просто «попівське казання» вислухати яке у більшості не вистачає ані пристойности. То ж прошу: не вважайте дальшої сторінки за «казаннячко»: може ті мої тодішні міркування допоможуть комусь оформити свої думки й тим послужать комусь на користь.

Перша думка, що вязала мої емоції й з логічними міркуваннями, була така:

— За що?

За що я, що в інтересах очевидної правди та справедливості з відкиненням заборолем по лицарському виступив проти ворога, фактично — не мого, але багатьох добрих людей, — тепер перебуваю в цім жаліснім стані? що загрожує мені в дальшому великою прикрістю й мукою (приблизно 8 років у Сибіряці)?

Треба було подумати чимало та зійти з натертого шляху, щоб, нарешті, відповідь оформилась приблизно так. Не «за що», а «тому», що ти вступив у боротьбу, не мавши належної сили, тоб то без шансів на перемогу.

Ото ж і сидиш «за те», що на важливу річ пішов з чуття, легкодумно, а не після розрахунків холодного розуму. Хто ж виступає нерозумно, при всіх умовах дістає по носі. Власне не тільки дістає, але м у с и т ь дістати. Таки ж і наш народ, що мав довгий досвід, в багатьох генераціях узнав за правду сказане ним у стародавній нашій приказці:

— Дурня і в церкві бють. Узнай, що ти вчинив немудро.

— Най і так, — погоджувався я. — Але ж я пішов боротись за правду. Чи ж не сказано: Контра спем сперо? (Надіюсь проти надії). Най, що це було нерозумно, — я й не виграв. Але — за що ж мені кара?

І знову несправно поставлено запит, — відповідала мені спокійна логіка.

— Не «защо»? лише знову — «чому»?

Я. — Нехай. «Чому ж»?

Логіка. — Тому, що ти виступив безсилий проти сильного, помилково вважаючи що він — уже переможений. Приятелю, ти ж маєш розум, а так мало з нього користуєш! Але — спокій! Прецінь маєш сатисфакцію в свідомості, що терпиш за правду й боягузом не був.

Я. — Так, я не був боягузом!

Логіка. — А тим часом ти — рядовий інтелігентик — борешся з наймогутнішим самодержцем, що має тисячі жандарів і міліони вій-

ька! За цю приємну свідомість треба заплатити певною прикрістю. Їй же — правда?

Я. — Правда. Але ж, що маю робити далі?

Логіка. — Коли ініціатива не в твоїх руках, — то — мало. Перекачай терпеливо до зміни обставин. Поки ж що не зроби чогось, за що потім могло б прийти каяття. Каяття понижує до такої міри, що вся попередня радість від задоволення собою, буде на все заболочена. Говорне ж: не зроби чину непродуманого і не вловися на думку чужу. Бо ж чужі, хоча і наймудріші думки, мало придатні для життя індивіда, але ж розумний, користаючи з чужих думок, витворює думки власні, що з ними й живе мудро.

Я. — Погоджуюсь. Однак питання ад гок: що ж маю робити тепер?

Логіка. — Вважаючи, що ти боровся за правду, мусиш без вагань лишитись на своїм становищі. До кінця.

Я. — Навіть до смерти? За-ту кепсько зачату річ?

Логіка. — Ти так трагічно декламуєш слово «смерть»? Чи ж ти з нею ще ніколи не здибувався? Чи може ще й досі гадаєш, що вона приходить на заклик? Тому мусиш лишитись на своїм становищі при всіх умовах. Так, і до смерти. Бо ж йдеться не про конкретну — добре чи погано зачату — річ, лише — про засаду. А засад нема більших від менчих: всі однакові. Для душі чесної та взнеслої всяка засада — велика і варта життя.

Дійшовши до тих переконань, я знайшов повну душеву рівновагу і повний спокій. Не дратуючись, терпеливо жду зміни ситуації.

Та ж чекати довелося досить, і на думки було багато часу — ніколи потім в цілому житті не було стільки. От же тепер думки ширяли ширшими колами, мов довкола каменя, що впав у воду.

По візиті до слідчого, вияснилось, що мені загроджує вісім років заслання на Сибір. Вісім років у безмежно студеному Наримському Краю — це щось, подібне смерті і фізичній, і духовій.

— Тоб то, як: духовій? — питала Логіка.

Я. — Бо ж перебувати стільки часу в дикунських обставинах, очевидно, здичавіти й самому.

Логіка. — Є ще третя форма смерті, важливіша. Це — смерть моральна. Зломати засади — це вмерти морально. Тоб то, приятелю, це є — вмерти в Бозі.

Я. — Добре. Бог.... От, скільки я студював про Нього, але...

Логіка. — Його не пізнав... Знаю, друже. Що-правда твої студії шли через уста безбожних вчителів й на підставі тільки чужих застережень, що не брали тебе за серце. При тих умовах не легко було його пізнати. Та ж коли ти, після схоластичної теології знайомився таємствами живої природи й на кожному кроці переконувався в її упорядженій будові та чинності, — невже ж ти не зважив і не полюбив Творця? Ось міркуй. Всю ту величезну радість, що ти — доровий, молодий, рухливий, ініціативний і т. д. заживав у своєму житті аж дотепер: радість чистого дитинства, повної любови доброго

тата й премилої тіточки, приязнь всіх твоїх однолітків і кривняків, радість майже неомеженої волі, дорогої тобі рідної й прекрасної чужої природи, радість пізнання, радість мудрої лектури, високих забав, красних мистецтв, радість досягнень на всяких полях твоєї різноманітної, експериментальної чинності, погода духа, радість глибокого кохання й світлого власного очагу... — невжеж все це прийшло тобі так, «з воздуха», або, як «щасливий випадок» чи «добра нагода? Невже ж в тому нема ні розуму, ні логіки, ні доцільности?

Я. — Певно, що є. Та ж, поза радощами я мав і чимало вже прикросців, навіть біди. Згадати: немочі, уражки, зраду і, нарешті, отсю програу та вязницю, а в перспективі — суд і заслання.

Логіка. — В цім світі, що ти його студюєш теоретично і в якому живеш, як бачив сам, нема нічого досконалого. При всьому найліпшому, конче є привіска — «але».

Я. — А чому?

Логіка. — Бо в цім світі, що існує своєю вічною рівновагою, перманентно діють дві сили. Одна — творча, будуюча, сила Божжа. По її образу й подібности будовані, ми — єдині істоти в світі — здібні до творчости. Друга — руйнуюча. То сила чортова, підрядна силі Божій, але — з великою автономією. Бог, давши людині частину свого образу ео інсо — і своєї сили, на створеній Ним землі передав силу творчих функцій людині. А в яким напрямі творити — подав певні вказівки в своїх законах моралі. Від Бога — всі радості життя і всі «щасливі випадки». Та ж в світі вартує «але». Тому контра людини на землі працює чорт. Від нього — руйнація людської творчости, всі прикроссти, також і всі «нещасливі випадки». Ото ж, коли робиш творчу працю, — підтримуєш Божі інтенції, Всемогутний тобі скрізь помагає, як отому Гедеонові, що пішов на могутнього ворога з глиняними горнятками. Тоб то помагає так, що часом ти, будвши свідомий своїх скромних сил, сам собі не ймеш віри, як міг таке діло підважити. Коли ж руйнуєш, ненавидиш і мстиш, — помагаєш чортові. Конкретний висновок руйнації — занепад і смерть. Та ж не смерть фізична, що є лише виміною матеріялів та енергії, що ніколи не витрачаються, лише переходять в інші форми, як це непохибно доведено. І, власне про таку смерть не варт ані мовити, бо ж вона існує, як конечність для потреб світової рівноваги, доцільність чого відкинути тяжко. Але є та страшна смерть — смерть моральна, яка є фактично смертю Духа, що паралізує безсмертя й приводить до дійсного й остаточного знищення психе. Ця смерть — для пекла й для чорта. Є це зрив з мосту у вічність над безоднею, з того мосту що в земному житті людини є засада, з боків якої стоять поручні милости Божої, і з якої все тебе спіткає Смерть.

Я. — Які ж висновки?

Логіка. — Прощу, як найкоротче: ора ет лябора. Молись і працуй. Власне, дякуй Богові за милість і працуй чесно на користь людям. Це — одинока дорога для творення свого характера, який позбавить тебе найогиднішого: страху перед життям....

Я сидів у тюрмі всього сто днів. Першу частину тієї доби пробув, як у пустині. А в пустині, як справедливо сказала моя дружина*) Наталена — «не росте ніщо, крім духа». От же в тій полтавській тюрмі я далеко більше зясував собі, як у семінарії чи в Харківській високій школі, свою життєву путь, бо ж там пізнав відповідь на те питання, що так тяжко мучило мене у перші дні — «Нащо»? Що ж зрозумів конечність творчої праці, конечність дякувальної молитви, марність ненависти й мсти, — тим забезпечив я собі безліч великих радостей у прийдешньому. І тепер, стоячи вже «на Божій дорозі» я дуже вдячний «щасливому випадку», що тоді, власне на початку свого життєвого шляху, мав «щасливий випадок» довший час перебути «в пустині».

*

Моя дальша поведінка в тюрмі була продумана. Поміг і «щасливий випадок». А тому я не поїхав до Нариму, але вийшов «на волю». Та ж мусив перенестись до Києва, в чому, зрештою, не було жадного лиха. Тільки ж на початку було в Києві надто тяжко жити. В ті часи — чорної реакції та загального переляку засадничі позиції були не в моді. Але ж з часом поліпшало. І навіть, моя стара знайома — смерть довго не подавала про себе вістки. Тільки одного разу вночі напали на мене якісь два шибеники на пустирях біля політехніки. Вибили мене з ровера, та мені пощастило одному дати в зуби рукою, а другого торохнути під черево ногою. Ровер був майже непошкоджений — і я щасливо втік від халепи, яка могла б загрожувати смертю тільки в боротьбі.

В тій же добі сталась зі мною й на Київські умови дуже небуденна, хоча й цілком прозаїчна, пригода. Тоді вже я мав невеличку посаду в Київським губерніяльнім земстві й одного дня пішов у службову комісію зі своїм колегою-шефом. На розі Володимирської вулиці, там, де була раніш центральна поліція, хотіли ми сісти в трамвай. Що ж вагон саме підходив, ми спішили перескочити рейки, щоб перебігти на другий бік вулиці. Шеф біг уперед, я — в нього в пятах. І в тій хвили раптом голосно тріснуло над нами, біле, сліпуче світло освітило вулицю, аж я затримався й всім тілом відкинувся назад. А колега зробив добрий скік наперед. А тим часом між нами вже на рейках лежав товстелезний, як гадюка мідяниця, новий мосяжний дріт трамвайової електрики з напруженням, якого не витримала б жадна жива істота.

*

З тим же шефом ветеринарного відділу київського земства мусіли ми поїхати в так званий тоді «Привіслянський Край», в губернію Люблинську, Варшавську та Холмську. Мета нашої «службової команди-

*) Друга дружина автора.

ровки» була купівля для земських пунктів репродукторів — бугаїв, огирів, кабанів.

Був лютий місяць. Ми — одягнені в мандрівні «романівські полушубки» — дуже теплі й легкі кожухи, в сибірських «малахаях» — шапках з навушниками, з повними кешенями грошей, кожен і з револьвером. Приїхали ми ввечері на стацію Рейовець, щоб відтіль їхати до Холму, а з Холму — по різних маєтках польських магнатів. На стації знайшли порядного хлопа з паркою добрих коней в широких гренджолах. Не змовлялись за ціну, покиж він приправлявся до дальньої дороги, добре на стації повечеряли й платили великими купюрами.

Надворі — ясна морозна ніч, але ж саме починають вимітати небо, бо зривається й затихає легенька віхола. Коло восьмої години виїздимо з двірця.

Та ж візник московською каліченою мовою просить у нас дозволу заїхати подорожі по свого брата, якому теж треба до Холму.

— Добре! — жартуємо. — Не маємо нічого ні проти брата, ні проти сестри.

За кілька хвилин коні спиняються біля садиби з великою хатою, з вікнами, освітленими по всьому фасаду. Візник кидає нам:

— Зараз поїдемо далі,

й зникає в хаті, з дверей якої виривається клубок пари. Ми сидимо п'ять хвилин. Куняємо й десять. Довго щось приправляється брат, мабуть великий пан. — «Фацет!» — каже мій шеф, що досить знає по польському. Мовчимо ще кілька хвилин. Ні, це вже таки досить. І сніг вже, мов з рукава, і розморило нас в потягу та по добрій вечері. Я роздосадований вилажу зі саней і йду в хату. Клуб пари влітає зі мною з дверей до великої, гамірної світлиці, повної столів, за якими — чимало люду. Смердить алкоголем. Шинок!...

Недалеко від мене, в темніщому кутку бачу нашого візника, що нахилився над столом. На мить розмова затихла, але саме його голос ясно чути:

— Повядам то — багаті «прасоли» («торговці худобою».) Нагода! Я обертаюсь до дверей, підхожу до саней і кажу колезі:

— Приправте револьвер: на нас — засіди.

І, поклавши свого браунінга в рукав до лівої руки, знову повертаю до шиньку. Бачу, чисто. як у Алексея Толстого:

«Ісполнени отвагою
Полякі крутят ус»...

Торкаю візника за плече й кажу досить студено до хлопа, що саме має виходити з таким же «громотлуком», як і сам:

— Або ж їдемо зразу, або ну вас обох к дяблу.

Хлопи переглянулись:

— Та ж їдемо, їдемо. Це — мій брат.

Умостились. Їдемо. Дорога — у вибоїнах, сидіти на санях, що не мають спинки, — дуже незручно. На серці — тривога.

За півгодини наш візник звертає з дороги польною, завіяною стежкою в напрямі недалекого байраку з ліском. Мій шеф штовхає мене ліктем ще й наспівує:

— «Скажи ж мені, мов серце,
Що маєш на мислі»?

— Спинить! Щож будемо витрачати час на вигранки?

Мій шеф показує своє знання польської мови:

— Пане! Стуй! А чому ми не їдемо по дорозі?

— Бо сюдою буде ближче, — відповідає, не обертаючись, візник.

— Цікаво! А до чого саме — ближче? — спокійно питається колега.

— Швидко пани самі побачуть.

— Невже? А чи не побачиш ти ще швидче чогось цікавішого. — Й гукає вже повним голосом. — Повернуть сюди обидва рила. Стій!

Обидва хлопці повертаються й німіють: кожен бачить наставлений до грудей блискучий браунінг.

— Брата — ке вшем дзяблум, а ти — марш на гостинець! — командує колега.

Упрошувати не доводиться: «брат» майнув до байраку, мов лань, а візник, як баранчик слухняно «вьокав» на коней. Не дурно ж і приказка приказує:

— «Доти мутив лях, аж дістав по зубах».

Частіш бували тяжкі ті службові командировки, особливо, взимку, коли доводилось, сьогодні повернувшись з Варшави, виїздити знову завтра до Ростова на Дону, а пцойно повернеш із Ростова, вже лежить наказ: в Катеринослав, а потім — у Пулаву, і знову — в Ҷишинів, і знову — на Дін. Але ж часами, а особливо влітку, бували командировки — сама радість.

В одну з таких приємних подорожів видалися ми з тим же колегою в середині травня. Машрут: Курськ, Тула, Москва, Петербург. Назад: Венден, Рига. Ми ж ще припланували: Выборг (Вііпурі), Гельсинки, відтіль — морем в Ревель (Таллін), а вже з Ревелю — в Рігу.

Тільки ж перед відїздом чомусь вхопило мене «бабське» прочуття.

— Маю пересвідчення, — говорив я колезі, що живий з цієї подорожі я не вернусь.

— Ха-ха-ха! — заходився сміхом мій шеф — Передчуття? У вас? Ха-ха-ха! Та що ж: не вміємо ми подорожувати? Зрештою ж, не конче вмірають у дорозі.

Все це була правда, однак таки мене щось дошкульно шкребло по серцю.

Тим часом мандрівка пробігала, як на замовлення: скрізь сама удача. Ось, нарешті, й Петербург...

— «І мордою звіріною
В болото фінское глядіт»...

Прокляте й Гоголем і Шевченком, але прецікаве місто. Та ще саме в зеніті «білих ночей», коли все стає феєрично оманним, казково фальшивим, й викликає вражіння, що їх ні з чим не можна порівняти.

В Петербурзі ми враз полагодили службові справи в міністерстві в перший же день, й тим увільнили собі дальших три, бо нами було плановано побути в столиці чотири дні. Отже: день — на вулицях, у музеях, вечір — у театрах, садах, кабарегах. У літний час, столиця не переповнена людьми, а все ж таки така рухлива й грандіозна. Як могло всього за двісті літ вирости отаке велитенське місто? Кажуть бо, що навіть на островах стоять ще дерева, старші за саме місто, кажуть, що навіть жива та «віща» ворона, що від часу «чугунного імператора», що давить копитами «малоросійського гада» (і задавити не може!) й донесь все ще каркає те саме:

— «Петербургу бить пусту»!...

Могутні козачі кістки, що на них поставлено це гниле душею місто! Але ж нема в ньому ознак, що не витримає тисячоліття. Хіба, що пропе його — наскрізь п'яний петербурзький обиватель, сірий, злий, грубий і суворий...

То ж махнем ще до Фінів! У Виборзі — славнозвісні лазні. Від Виборга — два кроки до ще відомішого водоспаду — Іматри. Це — саме для мене, бо ж я так люблю бурхливу, спінену воду! Як би ж ми не побачили Іматри, коли нам однаково треба десь проспати ніч. То й проспимо її в потягу.

На фінських двірцях — чудові буфети, з надзвичайними, переважно рибними стравами. Кав'яр, риби вялені, вужені, солені, мариновані, в олії, одна — смашніца за другу, але «спеціаліте» — «сіг». В буфетах не платите різних цін за якусь окрему страву, ціна одна — «павшально» одну марку, скільки б не ззів за один раз. Я люблю рибу, то ж і посмакував на вуженім сігу, та й ще на дечім іншій.

У спальнім фінським вагоні, з білими стінами й білими лавками — чистота, як в операційній залі. Люде преввічливі й настільки чесні, що коли загубиш десь калшук із грошима, а згадаєш по десятиох роках, повернуть тобі з великими відсотками. У вагоні спати вигідно, а в далекій дорозі це — найцінніша річ.

Та ж не встиг я заснути, як слід, прокинувся: хтось немов ножем проїхав мені по кишках. За хвилинку — ще раз, аж я «йойкнув» на

голос. А потім і почалось, хоч качайся по підлозі! Збудив я колегу. Глянув він на мене:

— Брате мій! Та ж ви — зелений, як трава! Що вам є?

— Те а те!

— Отрава рибою! Ботулізмус!

— Але, чоловіче! Який у чорта ботулізмус, коли ж минуло всього три години від вечері. Ботулізм починається по 12—13 годинах...

Але я не досперечався: зімлів від незносної болісти.

На першій припинці висадив мене мій шеф із потягу. Насилу ми розшукали лікаря. Та ще й домоворитись — нема як. Ледве-ледве по латинському та на мигах...

Над ранок, після докладного промивання шлунка й безконечним наливанням його турецькою кавою, почала мені замовкати болість. Нарешті, й з обличчя сповзла зелена барва.

— А, таки відходили! — ляпали мене по раменах і лікар, і ветеринар. А останій ще додав: — Тепер признаюсь: і я вже був повірив, що ви недурно мали оте «бабське прочуття» в Києві... Та вже — все добре: випадок щасливий. То ж не гаймося й мчимо далі на Іматру: там одужаєте зовсім.

Але ж мене таки вхопило порядно. Майже не бачив я знаменитого водоспаду, а що й бачив — бачив без радощів. Коли ж схилився при березі, бо впало мені на думку пополоскати свої рукавиці, забруднені в немочі, — так заточилась мені голова, що пішов би я був за пінистою водою, булькнувши в неї, як ложка в сметану, як би не вхопив мене за рукав мій колега. Ні, таки в Фінляндії «смерть була мені на язиці», як кажуть Чехи.

Тільки аж на морі, між Гельсинками й Талліном прийшов я остаточно до себе й забув про ту зустріч із смертю, що цього разу освідчилась мені у вигляді смашного сига та бурхливої піни, як ті лихі казкові чарівниці, що приймають вигляд річей, які найбільш нападеному любі.

*

В дальші роки, коли вже покращав мій матеріяльний стан, наняв я собі помешкання на самій горі височенного модерного дому. Там день і ніч ходив автоматичний ліфт (вінда). Одного разу треба було мені дуже спішно в певне місце, й коли я виходив з хати, в духу пожалів, що підносити ліфт нагору триватиме кілька хвилин. Але ж, щойно вискочив на сходи, побачив що кабіна — на горі й хтось, що з неї вийшов, забув зачинити двері, що мене гостинно запрошували всередину. Я вскочив прожогом, миттю замкнув двері й притис гудзик... а машина, мов божевільна, камінем шугнула в свій колодязь. Чисто, як у приказці: — «Мигнув монах, а вже смерть — у головах!» Та ж не встиг я порядно злякатись, як, проскочивши зо три поверхи, кабіна раптом спинилась, ніби щось її підперло ззаду. Аж я впав на підлогу. Та ж припинка стала між двома поверхами. І тепер, між небом

та землею, в чорній, нерухомій кабіні у двох зі смертю, не було мені веселіще, як перед миттю в тім скаженім паданні додолу. Що ж робити? Натиснути гудзик — най знову летить кілька поверхів, як камінь, аж гуцне на спід шахти, де буде з неї купа трісок, а з мене — кривава маса? Ні, ліпше почну гукати, чей же вона не полетить з переляку.

Хвилину за десять я вже цілком вигідно вийшов із ліфту долі. А майстрі й воротар дивувались:

— Таки ж рішучо все — в порядку!...

Дійсно, все було в порядку: навіть я не спізнився на свій потяг.

*

Не пригадую якихсь видатніших подій того роду аж до часів світової війни. Але ж з тієї доби зустрічі зі смертю, що проходила повз мене, стали частіше. Натурально: тоді їй не було коли відпочивати, бо ж війна — її жнива.

Дрібніших випадків, тоб то, певніш кажучи, випадків буденних, біжних, неможна й неwart нотувати, але ж не бракувало й цікавіших.

На жаль, «не випадає козакові» розповісти тут докладніше про драматичну пригоду, коли п'яний московський старшина витяг на мене — в тій хвилі беззбройного — свою шаблюку. Все те сталось так швидко, що я ані не встиг відчутти драматичности того — в дійсности — поетичного менту.

За якийсь час знову ж перед моїми очима мигнуло лезо. Та вже це була проза київських ночей.

Сталось це вночі по св. Вікторові. Вже під ранок повертав я з іменинної вечірки у мого швагра. У вуличці, де я тоді жив, одна сторона була незабудована: дрімав довжелезний деревляний паркан величезного саду. На вулицях взагалі не було ще й духу. Мотропить сніжок, але через його прозорчасту сітку бачу я, що з другої сторони вулиці, трохи освітленої зорями, (бо лихтарі вже були загашені) перебігає до паркану людська тінь. Береженого й Бог береже! То ж я витяг з кешені камізельки маленький «службовий» браунінг і, як звичайно, переклав його в лівий рукав кожуха, притримуючи наготові правою рукою. За хвильку переді мною стояв здоровецький «босяк» — типовий київський нічний грабіжник. На другім боці вулиці чекав другий. Перший спинився проти мене на півкроку:

— Адалжіте (позичте) сірничка, закурить! — звернувся до мене, тримаючи праву руку за пазухою.

Був це відомий трюк напасників: коли б наївна офіра розстібнула кожух, щоб дістати з кешені штанів сірничка, — грабіжник кинувся б на свою офіру, вхопив би за поли кожуха й відтяг би їх назад так, щоб руки налашеного були стягнені до-заду.

— А може закуриш з цього? — підставив я лобуряці револьвера під самий ніс. Здоровило шарахнувся назад, в руці його блиснуло лезо довгого ножа, яких уживають в ковбаснях.

— І к чортовій матері! — ревнув я, як у маточину...

Та поки ще встиг докинути двійко тепліших слів, конечних у таким випадку, босяк, як заєць летів по другім боці вулиці вкупі з своїм товаришем. На «пороші» ж лишались їхні пів-босі сліди.

Тут смерть могла й не мати жнив, але за той добрячий кожух, що був на мені та за порядну пачку грошей, що розпірала мій пулярес, можна було згарячу вступити в борню й дістати ножакою під ребро. Прецінь такі «фрукти» анатомію знали...

Між іншим, додам, що за тих часів, особливо ж наприкінці війни пограбування й убивства в нічних годинах на вулицях Києва були — на денному порядку. Коли ж хтось про це оповідав, то конче додавалось терпке слово:

— Дезертири!...

*

Прийшов час, що вже і я мусив натягти на себе військову уніформу. Та влітку пощастило мені здобути на кілька днів відпустку. Я мчав, як той «Воїн маладой», що на «крильях радості несеся» «в дом отчій». Мчав я, дійсно, в Диканьку, до батька, тіточки, братів, сестер. Нині ж ще вабила мене й зустріч з родинами Старицьких, Черняхівських та Степенюк, яким моя тіточка продала поетичний дімок в Чернечім Яру, що дістала його спадком від мого вуйка о. Якова. Про нього також є згадка в «Чмелику».

Я дуже приятелював зі всіма тими родинами і, приїхавши додому «в цівілю», другого дня подався на ровері до Чернечого Яру. Це від Диканьки приблизно 3½-ою кілометри. Пільна дорога накочена, бо саме відбулася возовиця. Від Чернечоярської гори до Диканських млинів, що на царині, коли добре гнати, можна пролетіти й за 15 хвилин, або й швидче. А що я поїхав ураз по обіді, то думав ще завидна вернутись додому. Та ж, їдучи, взяв я на плечі в ремні увязаний етюдник з олійними барвами: була думка зробити портретну шкіцу з премилої Софії Віталіївни — дружини Михайла Старицького, що була вже тоді дуже «ветха деньми». Але, коли я приїхав у Чернечий Яр, — і мови не могло бути про малювання: всі хотіли знати київські новини, а сама «бабуня» Софія Віталіївна вимагала, щоб я сів заграли з нею у «вінт» чи в преферанс. Потім — підвечірок. Час біжить, як експрес, а осінній день — на куцях ногах. То ж поки я виліз ровером на Чернечу гору, — майже смеркло.

В полях — нікого. Тільки по стернях статечно похажують велитенські чорні круки, як на норманських прапорах. Де-не-де стоять ще одинокі копиці, мабуть проса чи гречки. Десь на заході — вузенька смужечка червоного неба. Чисто Рериховський, меланхолійний образ.

Мяко шустять по пухкій куряві гумові колеса, мирно побрязкують барви в деревляній коробці за моєю спиною, тихо зашамотить крильми великий, чорний птах, здивований моїм швидким наближенням. Он — вискочив заєць перед самим колом і, мов опечений, чкурнув убік, аж заточився на закруті. Чого? — Та ж він ніколи не чув і пострілу, бо

вже ось кілька років невільно полювати... Ще з кілометр — і будуть диканські млини. Треба вже повертати ліворуч.

На закруті, може кроків на 100—120 від дороги — дві низенькі копиці. Під ними щось рухнулось. Не круки — щось більше.

Мені сипнуло сніжком за комір:

— Дезертири!

Швидко я сів у кешеню по револьвер, більший, військовий, і трохи притримав хід, щоб зорієнтуватись в ситуації. Вперед, чи назад? Бо ж до повороту на Диканьку треба ще проїхати метрів зо тридцять про сто на небезпеку. Як махнуть навперейми, можуть підловити. Та чей же мають і «обріз»? От, так «вскочив у матню»!

Але пільна доріжка — вузенька: обкрутитись на ній неможна, а майнути по стернях, не ризикну, бо вже не раз проколював гуми. То ж — Господи допоможи щасливо проскочити!

Всі ті розрахунки мигнули в голові, як блискавка, може за той мент, що я встиг наблизитись до небезпеки на метрів 17. Але тепер вже мені полізла шапка з голови: під копицею, що я до неї прудко наближався, тьмяно засвітилось кілька зелених вогників. А у вухах прозвучали татові слова, що я їх чув за обідом:

— Всяка біда горне на село: спекулянти, злодії, дезертири, вовки...

Бачу' ясно: трое здоровецьких вовцюгів. Стоять вкупі й, здається мені — поводять очима за мною...

Ось вже й закрут. Вистрелити? Ні, летіть далі!...

Беру в зуби браунінг й швидко відчіплюю гак від наплечника: тільки рушать за мною — кину їм під ноги барви. Коробка заторохтить і на якусь хвилю затримає хижаків. А вже тоді, як гнатимуть далі, буду борзити що-сили й відстрелюватись, не оглядаючись назад...

Шустять мої колеса, аж свистять. Торохкотять барви, як черепки в мішку. Лечу, мов стріла з тятиви. Не дивлюсь вперед, лиш зиркаю через плече назад. Ні, не рушили з місця страховинні тварини. Мабуть неголодні. Зайців бо досить в полі... Ага, ото ж мабуть і той так крутнувся, занюшивши вовчий дух...

— Тю-тю!... Свят-свят!... Що ж це за марюка? — чую здивовано — зляканий голос і гострий біль в обличчі.

Ще миг — і лежить мій ровер у поросі, десь далеко від нього — етюдник, а я — по другому боці на стерні. Переді мною ж на дорозі віз, повен снопів гречки, з яких стремлять, мов роздвоєний хвіст щипавки, гострі, довгі вила.

До мене схиляється дядько:

— Свят, Свят, Свят! Чи ж це ви, «Васю отця Костянтиновичу»? — говорить до мене господар Максим, мій адоратор ще з тих часів, як «мій театр» грав у Диканьці.

Помагає мені встати, а сам вийти з дива не може: ровер цілий, барви — в порядку; браунінг, готовий до спуску, не випалив; вовки не гнались. А головне, що коли я гуцнув головою в снопи —

— «аж кобила заточилася!» — хитає дядько Максим головою, —

я не втрапив на вила, що стреміли просто проти мене врівні моєї голови, а що оглядався назад, навіть очі не повиколоював на гузирях снопів.

— Е! Довго ще житимете, Васю отця Костянтиновичу! Таки охороняє вас Господь, мабуть за доброго батька! — розумує Максим. — А що ж шкрябнуло там соломиною по тварі, — чи ж варто про те й говорити?

Однак вдома «про те говорили» всі три дальші дні, що я ще гостював того разу в любій Диканці.

*

В російському житті все більше впливали нагору розкладові процеси. Було вже ясно, що війна далі тривати не може. В повітрі виразно пахло революцією. І, дійсно, вона прийшла. З'явилась радісна, миролюбна, всеобіщуюча, «безкровна». Та ж, як і кожна революція, вельми швидко розчарувала і своїх прихильників, і своїх творців. Тоді всі побачили, що вона веде за костляву руку свого невідступного ад'ютанта — ненаситну смерть, яка має в своїх полках дезертирів, грабіжників, всяких барв анархистів. Це — на початку, а далі в її шики стали всякі, білі й червоні — «чини доблестних армій».

За часів революції розбуялось і українське культурне життя. Була «жатва многа, та ділателів мало». Доводилось так напружувати сили, що сьогодні й сам не ймеш віри, відкіль їх тоді брав. Коротко кажучи: протягом кількох місяців я не спав більш як по чотирі години за добу, а бували доби, що й не лягав зовсім. Й при кінці літа вхопила мене дивна неміч: падала теплина тіла, в найтеплішій хаті мене морозило так, ніби я замерзав десь в Ніжніх Пупках, а температура тіла спускалась до 35,5° Ц. Потім починала невимовно боліти голова. Одночасно я втрачав пам'ять до тієї міри, що не міг згадати звичайного слова, або й свого наймення. Одночасно приходила така байдужість, що хотілось тільки одного: швидче вмерти.

Був я тоді шефом Київського мійського ветеринарного бюро та посідав інші високі комунальні, земські й міністерські посади, як санітарний лікар-ветеринар, мав широке коло знайомих і приятелів лікарів-медиків та необмежені фінансові можливості. Отже, оглянуло мене тоді 22 лікарі. Оглядали не «ради практики» чи гонорарів, але — з правдивої приязні. Й прийшли, зрештою, до такого висновку:

— Чи маєте всі справи в порядку?

— А що? — питав я в пів-дрімоті.

— Дуже можливо, що через десять хвилин про них уже буде пізно думати.

— Про мене. Прошу одного: лишіть мене в спокою.

Та ж, коли всі ті лікарі мене полишили, все ж таки прийшов ще один. Був то дуже близький мені чоловік, виїмковий діагност-поет, мій колишній швагер.

— Та й що ж?

— Не здужаю, брате, й ціпа піднімати. Помру.

— Очевидно, помилявсь. Коли жарт на язиці, то ще й душа — в тілі. Та й смерть не любить слухати жарти. А що ж наші ескулапи? Певне, сказали те а те? — питав мене Віктор.

— Та ж, ясно.

— А мені, — відповів лікар, мене оглянувши, не те ясно, а це ясно, що те все — брехня.

То ж виходить, що все в порядку, зауважив я, слабо всміхаючись. — Такиж бо брехня є конечний елемент лікарської професії.

— Ото ж і я кажу: добродій жартує, а ті павіяни: — «Помреш за десять хвилин». Тебе й довбнею не дібеш, тільки роби все, як той Нес-тор Літописець казав — «вспак»! Вони казали: холодні обклади, а ти візьми гарячі припарки, вони веліли: не рухайся, а я тобі кажу, як тільки вистачить сили, — найшвидче до Диканьки. Там і не глянь на книжку чи перо. Роби тяжку фізичну працю, як поденщик. А ввечері, — на коня, чи на ровер й ганяй дурних, скільки витримаєш. При-наймні два тижні живи, як скит, по варварському. І все тобі можна, крім одного: до тютюну — зась, а ні понюхать!

Я послухавсь — і знову смерть дістала по носі.

•

А тим часом «безкровна революція» вже скинула свою фальшиву привітну машкару, й при ній все шкірила свої жовті зубища смерть. Можливість зустрічі з нею стала вседенною. Всі вже звикали до цього, а я ступів так, що боявсь її менч, як нежита. Можна було боятись лише покалічення чи знущань. А, зрештою, в пам'яті все був глибокий вірш Ляо-Тсі:

— «Небезпеки зникають, коли вмірає тіло».

Цілий Київ став ніби стрілецькою школою. Та стрілянина стала такою буденною, що вже перестала лякати. До того ж українці не бояться смерти, тільки невигідного життя. Останнє й бував частинною причиною різних гидот, підлоти, зрад, кирині, хрунівства й тої славнозвісної «самоотвержености» й «шатости», що буйно розростались і на українському, перед тим, майже цілком чистім, ґрунті.

Отже ані нема змоги згадати, коли моя стара знайома за цю добу зблизька заглядала мені в очі. Та згадавши багато з тих фактів, не маю охоти про них розповідати: буденні пригоди, що здебільша робили таке ж вражіння, як робить крижаний смоктун чи відламок омітки, що часом впаде вам з даху перед самим носом. Я був цілком певний, що помру в тій добі. А давно вже сказано: нема нічого певнішого за смерть, й нічого непевнішого, як обставини смерти: її час, місце і спосіб. Навіщо ж би я задурно тремтів!

А все ж таки траплялись тоді випадки, що викликали зворушення.

Одного понеділка взимку 1918-го року, я умовився, що конче приїду до Євгена Чикаленка на черговий жур-фікс, на яким мали бути дуже видатні чужинці. Може тоді чекали славного берлінського професора Павла Рорбаха, що там бував, у нашім товаристві.

Коли я вийшов з хати, скрізь по різних сторонах Київa озивались одиночні й «пачкові» постріли. Весь Київ дихав смертю. Коли ж я дійшов до Великої Володимирської, — стріляли вповдовш вулиці. Та ж я мусив на другий бік, бо спочатку мав зайти за адвокатом Максимом Синицьким. Стріли були не регулярні й з різними інтервалами. Е, де наше не пропадало! Я підніс комір на плащі й, перехрестившись, пішов, як звичайно, не оглядаючись. Коло мене просвистіло дві-три кульки, але ж не зачепила жадна.

Потім, коли були бої між військами УНР і комуністами, я сидів у помешканні українського клубу. Стріляли так часто, що вийти не було можна. А сидіти було нудно: не хотілось ні думати, ні говорити. Я поглянув на сусіда: був то професор Маршинський — й, не звертаючись до нього, заплющив очі. Незабаром дзенькнуло вікно й кулька розщепила спинку канапки між мною й Маршинським. Він відсунувся в один бік, я — в другий, і сиділи далі, жаден не змінив місця. Цю сцену потім я читав десь у спогадах Маршинського. Видко з його опису, що було йому, як і мені, все довкола таким байдужим, що він навіть мене не пізнав, бо в своїх спогадах зазначив, що біля нього тоді сидів «якийсь пан».

•

Коли почався одинадцятьохденний обстріл Київa, — небезпека смерти була так близька, що можна було знести її, лише виплекавши в душі повну байдужість. От же було наймудріше здатись на волю Божу, мовляв нашою приказкою: — «Коли Бог не попустить, то й свиня не вкусить». В той нечас я впав на добру думку, як існувати в подібних умовах, на них не зважаючи й про них не думаючи: скласти словник. Справді за 11 день він був готовий. Бо ж я писав картку за карткою днями й ночами: поки стріляли. Писав, сидючи в такім куті покою, що мав бути по стороні, з якої ніби то не летіли набої. Раз-по-раз набій потрапляв у якийсь сусідній дім. З вікна я бачив, як одного дня вранці вискочили з домів на моїй вуличці кілька жінок із жбанами по воду до ближньої криниці, бо водотят тоді вже не функціонував. В тій хвилині просто перед них упала шрапнель. В різні боки розбризкались жбани, частини вбрання, шматки тіла. Кілька жінок втекло, а більшість лишилась лежати на хіднику.

Що-вечора я йшов на другий бік вулиці, де жили мої приятелі — відомий маляр і його дружина — докторка. Ми сідали пити чай і клали на стіл секундометр щоб знати, в яких інтервалах літають стрільна понад тим малесеньким партеровим дімком, де ми сиділи.

Коли ж, нарешті, одного передвечера скінчилась стрілянина й блискавкою рознеслась вістка, що комуністи Київ опанували, я довідався,

що обстріл мого району саме в напрямі того куту, де я просидів одинадцять діб бона фіде, що я — в найліпшій забезпеченні проти стрільня. В дійсності ж в моє вікно у вигляді шрапнелі могла влетіти смерть принаймні сто разів протягом доби, тоб то за всі ті дні, скромно рахуючи, я пережив 1100 можливостей бути забитим. То ж мабуть таки справді, як казали старі Римляне — «Едітус сідере декстро» — тобто «виданий під доброю зорею», що сконстатував був у Диканці приятель Максим.

В тій добі київських судорог одного дня, як чомусь надовше затихла була канонада, я подався до українського клубу, а відтіль — до книгарні «Часу». Саме біля опери, може кроків на десять—двадцять перед мене біля самого хідника на зелений травник впала шрапнель. Впавши, вона крутилась, мов дзига по своїй довгій вісі. І, поки я з цікавістю дивився, до неї підскачів малий хлопчисько, років десятих й, граючись, відкинув її набік. А потім він і я пішли собі далі так, як ідуть люде в хуртовину, коли з неба раз-за-разом грюкають громовиці.

Тих одинадцять днів я не голився. Думалось: щойно прикладу бритву до губи, а тут влетить набій. І виросла мені борода, розчепірена на всі боки. Коли ж замовкла канонада, я накинув на себе старе пальто, подорожній капкет, обув високі чоботи й пішов до клубу: може почую новини. На Сіннім базарі стояв великий патруль й у кожного перевіряв виказки. Я при собі не мав нічого, але зорієнтувався запізно: вже не було як вертати. Липалось одно: перти «напролом». Але, бачучи зіритованих жиденят, обмотаних патронташами, мов биндами, я сам прийшов, як казали москалі, «до остервененія». Тільки в найостанніший мент згадав народню сентенцію: — «Бога не гніви, а чорта не дрочи».

— Кто идет і куда? — гукнув на мене «красноевврецъ».

— А ти сам не видиш, хто. Йду туди, куди мені треба! — очевидно по московському укинув я, не спиняючись.

Патруль мене не затримав, бо ж таки, дійсно, тоді я не виглядав на «буржуя».

*

Не було безпечно в Києві, коли він був обложений за Скоропадського.

Не збільшилось безпеки, коли прийшов і Петлюра.

Того дня, після урочистого прийняття переможця Симона на двірці, я мав найліпші перепустки про вільний рух містом у всякій добі. Не було ще й дуже пізно, навіть ще зовсім не споночіло, коли я поспішав з редакції «Книгаря» додому, щоб одягтись на вечірній комерс в клубі.

— «Стій!» — гукнув на мене вояк української республіканської армії, й раніш, ніж я спинився, стрелив до мене з віддалі кроків на шістьдесят. Я метнувся на другий бік вулиці, щоб сховатись в помешканні Ф. Матушевського. А той вояк примірівся й бабахнув ще раз, коли я вже був біля воріт Матушевського. Ще того ж таки вечора я казав Петлюрі:

— Ну, Симоне, стрільці у вас — «неважні». Чи ж влучать вони в двоголового орла та в п'ятохкутню зірку?

*

Та ж мабуть вже досить подібних сірих фактів, бо всі вони — на один копил. Зазначу лише тут, що в тій добі я ні за що б не повірив, що доживу до нинішніх своїх літ, але ж був і певен, що по мені «свині не дзвонитимуть», як це буває, коли «хто з ляку вмірає».

Справи української культури, яким віддано служило наше товариство «ЧАС» та сповні з ним інші видавництва — «День», «Сміх», «Відродження» та інші, вимагали, щоб хтось з нашої дирекції їхав за кордон, розвідатись про стан друкарської справи в Європі. Що я від року 1908-го й до року війни кожного літа в тих справах їздив закордон, — було мені приречено їхати й тепер в скромній ролі члена дипломатичної Празької місії.

В дорозі ще раз смерть покивала мені своїм пальцем. Десь біля Деражні мали на нас напасти якісь бандити. Тепер не можу навіть згадати, хто, власне то мав був бути: експропріатори, чи комуністи. Але мені те було настільки байдужне, що я відмовився стати з револьверчиком — на варті біля вікна, як радили чеські вояки, що диригували охороною нашого вагона. Як убють, то най ліпше ві сні! — була моя думка. Одначе небезпека минулась, ніхто на нас не нападав, хоч напад і був анонсований.

Отже — нарешті, спокійна Європа. Прага ж взагалі не зажила війни, ані революції. Але ж у Празі вже тоді був великий автомобілевий рух. То ж другого дня й потім не раз дуже мало бракувало, щоб мене — «хуторянина» переїхало якесь авто. Та що-разу, хтось невідомий підхоплював мене під руку, або шофер з виразом здивовання спиняв машину біля моїх ніг.

А по двох місяцях — 19-го березня, коли я прийшов з костела св. Йосипа, секретар місії — сполячений українець — наставив мені до грудей револьвера.

*

Через рік я перенісся з дружиною*) Наталеною до маленького романтичного живця — Бехині. Там, в чудовій природі й поміж простих людей, що ніяк не відчували війни й самі про себе говорили: — «Ми — тільки 50 років по малпах», м'якшала моя стерпла, задубіла психе й верталось бажання жити.

Одначе смерть жартувала й тут, хоч й цілком по сільському.

У величезному парку, що переходив у старий ліс, при прохідці в бурю перед самим моїм носом упала товстелезна сосна. Я вчас відскочив, але просторова віддаль від смерті була — пів-метра, а часова — пів-секунди.

*) Другою дружиною.

Там же в Бехині напала на мене тяжка неміч, що була відгуком революційних часів в Україні. Треба було піддатись ризиковній операції.

Та ж вірити в її щасливий наслідок я не мав найменшої підстави. Навпаки, настільки був певен, що тієї операції — надто запізненої я не витримаю, що навмисно не схотів оперуватись у Празі, а подався до знайомого київського хірурга-емігранта, що був директором лікарні у Варшаві. Зробив я так, щоб моя дружина принаймні не була свідком моєї смерті.

Та ж цього разу, коли смерть навідала дуже поважно, прийшов поратунку в цілком ясній формі Божого чуда.

Останні слова моєї дружини до мене на Бехинських двірці були: — Стало молитимусь за тебе Святому Антонієві Падуанському.

Коли я прийшов у Варшаві до шпиталю, я був сильно вражений: він звався шпиталем Святого Антонія Падуанського. Прокинувшись по наркозі я побачив біля себе п'ятьох лікарів, що стояли півколом біля мого ліжка. Як потім виявилось, — чекали, що я конче буду блювати, бо зужив надто багато хлороформу. Як би ж тільки почалась блівота, шви в кишках неминуче б розірвались, а з тим прийшла б і смерть, бо стінка кишки була вирізана до тонкості «цигаретового папірця». Та ж мене, на диво всім лікарям, дарма що мене взагалі легко нудить, тепер нітрохи не нудило. Більше: я так умірав зі спраги, що вони ризикнули дати мені ковток чаю. Не занудило мене й по воді, що по наркозі часто трапляється. Так було виграно майже безнадійну справу. Та ж і самий факт мого лежання в окремій кімнаті протягом тридцятих днів був мені на користь.

Тепер, коли після всіх страждань військової й революційної доби я ніби наново народжувався до життя, нове «перебування в пустині», де я на початку не міг ні читати, ні писати, лише — думати, було мені так побажане, як і фізичне оздоровлення. Тут, як колись у Полтавській хурдиці, знову оживав і зростав мій дух, аж, нарешті, почав я гадати: чи не на те, власне, мав я перенести свою фізичну неміч. У всякім разі там, в шпиталі св. Антонія я вельми підгоїв мою душу, що була перед тим наскрізь отруєна ненавистю й гострим бажанням помсти — тими двома психичними недугами, що виключають можливість тривалої творчої праці. Недугами, що з тих часів тяжкої війни та жорстокої революції з її фатальними для нашої справи наслідками, стали хронічними у багатьох наших громадських діячів і мас, недуг, що в першу чергу через них ми програвали дальші бої за боями, аж «до сего дня», понеже через ті немочі ми не можемо бути сповні в одно тіло й не можемо мати спільний провід.

Згадую тут про це тому, що воно прямо стосується до теми цієї книжки: цілому українству, то ж і в тім числі мені, ті психичні недуги все загроджують смертю. І тому візум ест згадати тут бодай дуже коротко, що в тій добі у Варшаві перебував мій приятель з дитинства —

тоді «у прах повержений» чужими й головне своїми «уневажнений» Симон Петлюра.

Першу ніч, що я приїхав до Варшави, провели ми вдвох без сна в тяжких розмовах. І потім кілька разів ще могли би виплакувати один одному свої жалі. Власне, я не мав що говорити: я міг тільки думати.

А Симон — розбитий на полі, й в душі, був також наскрізь отруєний злістю, ненавистю і одверто бажав на багатьох помститись. Великими кроками, запалюючи цигарку від цигарки, міряв він світлицю у гостинного доктора Євмена Лукасевича, він вже перестав обвинувачувати нашу національну вдачу ін того, він тільки нарікав на осіб. На своїх найближчих співробітників, що гризлися за свої убогі «портфелі» при «директорії без території», про своїх генералів, що деякі з них перестали вже говорити по-українському, бо «пока платілі, до тех пор і говорілі», про певні явища у інтернованих вояків, і — що було найстрашніше — про селянську масу, що часто стріляла в спину власній армії при її відступленню.

— Хто ж винен? — питався я, тоді, як і всі, в самперед цікавлючись найменч важливим питанням: за що?

— Я! — гунав себе в груди Симон. — Я бо не мав ставати в чолі руху. І тепер не тільки я це думаю, але ж інші просто в очі мені те говорять.

— А хто ж? — питав я. — Прецінь збори Національного Союзу, що перед повстанням проти Скоропадського відбулись у моїй хаті, першим кандидатом на головного отамана поставили Микиту Шаповала. Так що ж: він?

— Ні, — твердо говорив Симон. — Але він зробив ліпше за мене, сказавши: «я — на таку велику річ задурний». А я послухався наказу товариства. І хоч потім стільки разів просив — «Зніміть з мене цей тягар. Ви ж самі кажете, що я — не на місці!» — Ніхто, рішучо ніхто не хоче мене заступити. Я — прикований, як на ланцюзі до свого обов'язку. І моя драма в тім, що я мушу робити те, чого зробити не можу.

А я собі думав. А хіба на всіх інших полях, що не дописали, ми були інші? Та ж ми всі — непідготовлені й необеднані — робили те, чого зробити не могли. Та ж, коли сам підкреслюєш хибу, робиш її ще більшою. Бо ж те, що підкреслено, не може просякати вглиб, воно тільки розливається плитко вшир. Та ж цілій нашій справі завжди бракувало глибини. Бо ж всі наші думки були імлісто-народницькі, ми стреміли все тільки до «популярних викладів», до «просвіти», але ніколи не думали про те, де взяти і як створити самих просвітителів, як створити вождів, що без них маса — отара овець.

А тим часом наші популяризаторі словом і письмом проклинали безневинного Симона, що, віддаючи справі всього себе, «не міг зробити того, що робив». Я ж собі думав: письменник, що висміює й ганить своїх ведучих, яких сам же й вибірав, та яким спочатку сам же кадив фіміямом, має руку диявола, що розсіває плеви, які засмічують народню ниву й народню душу.

А Петлюра стогнав:

— Та ж коло мене вже нема нікого, хто б мені помагав. На мене валять тягар керування, але ж ніхто не хоче виконати мого наказу. Хтось дотепно сказав, що Петлюра розбитий, як Карло XII. Та ж в цім дотепі — єдина правда: мої генерали так само не слухають мене, як не слухали Карла його генерали. І хоч би ж була тінь справедливости...

А я собі думав. В цім світі справедливости нема, не може бути і не мусить бути. Коли ж буває нагорода ніби то за наші добрі чини, то це лише ласка Бога, Котрий «дождить на праведнії й на злій». З ласки Своєї дав Він і тим, що прийшли в 12-ій годині однакову платню, чи — певніше нагороду, дарунок, як тим, що стали на працю з досвіту. От же моралі «Божої» ми зрозуміти не можемо... й не мусимо, бо нам не дано апарату для прийняття цих вищих законів. Нам дано розум, ми ж його лишаємо нерозвиненим (закопуємо талант у землю), починаємо справи, яких кінця не передбачаємо, замазуємо самі собі очі злістю, нерозважністю, ненавистю й бажанням мсти, — і тому не тільки не передбачаємо, а навіть не догадуємось, який може бути кінець початої справи. От же ми все йдемо на імпровізацію.

— Вони добивають мої останні сили, — стогнав Симон.

А переді мною вставав образок з купання в Брусії, на Ворсклі.

Ми здибали там хлопців — літників, що приїхали з Петербурга. Позналимились і поприятелювали з ровесниками. Коли ж грались і дуріли, один з них перелітував величезні рови. Ми ж всі пнулися його наслідувати, але жадний з нас не міг перескочити ані наполовину меншого. Та чому ж? Мало в нас сили? — Ні, сказав нам вихователь літників, італійський професор, — ви маєте більше сили, але він має вправи. Це раз. А друге: він є свідомий своєї сили, а ви — ні. Тому він ніколи не стрибне через такий яр, якого він перестрибнути не зможе.

— Та ж, яким брудом мене обкидують! — хрущав пальцями Симон. — І я певен, що є такі, що й самі тому не вірять.

А я думав: брехні тобі не страшні, вони зчасом відпадуть. Бо ж бруд — для чесного чоловіка — тільки фаза. Багно, пролежавши якийсь час, або ж висохне й обтруситься, або перетвориться «на персть» і зникне в землі.

Хиба що якийсь із «наських сватків» — «самоотвержений брудохранитель», намагатиметься час-від-часу розмочити сухий порох. Зрештою, чесний діяч не мусить ніколи витрачати часу на виправдання — ростирання бруду, бо від того швидше можуть залишитись плями на одежі.

А, зрештою, тоді я думав багато — й ті думки, частинно записані де-інде, допомогли мені очуняти й духово після немочі в роках 1914—1919...

*

Опускаю нудніші нагоди й навязую дальший випадок з поміччу Св. Антонія Падуанського.

Сталось це в році 1925-му.

Я тоді викладав у господарській Академії в Подєбрадах, але жив із дружиною в селі, під Прагою. В тій добі все, що могли ми заробити, ми виплачували за зроблені в Чехах видання Товариства «Час» та інші, щоб не осоромити перед чехами українського імени. Злидні тисли нас так, що треба було кидатись на заробіток кожної корони. А тим часом почала мені страшенно боліти нога. Спочатку гадав: минеться. Потім сміявся «на кутні»: «У більшості життя починається мріями, а закінчується ревматизмом». Та жарти не помогали. Треба вже було кричати: «— Ой леле!», бо ж довелося вже ногу биндувати в гіпс. Жадні ліки не помагали. Всякі ж досліди на клініках у Празі показували з очевидністю, що піймав я туберкульозу колінного суглобу. То ж, навіть коли б повелось процес затримати, ходити без милиці вже не буду до кінця життя. Я розводив руками й, коли не йойкав, потішав себе тим, що вже довго ходив по землі на здорових ногах, а тепер до раю можна й дошкандибати. От же те неминуче шкутильгання до кінця було настільки певне, що я таки цілком погодився на свою долю й по раді лікаря продав свого ровера, щоб було чим платити за ліки.

Що-правда, один з лікарів-чехів говорив:

— Може далось б частинно поліпшити справу, коли б у вас була змога бодай місяць пожити в теплім краю, десь в Південній Франції. Не виїзючи з нашої вохкої Чехії, не майте надії.

Та ж при нашім фінансовім тодішнім стані й жартом не можна було помислити про закордонні подорожі та курорти. До того ж, навіть коли б десь і знайшлися гроші, я сам не міг би їхати: мусив би ще платити попутника. Та й ще була перешкода, навіть і не одна. В тій добі щось поговорювали про можливість близької війни, а тому було дуже утруднено здобування закордонних віз. Особливо ж консули нерado давали візи нашому братові — вигнанцеві, до якого в Європі вже почало вироблюватись недвозначне відношення, як до заброди й цигана. До Італії ж видавали візи тим неохотніше, що тоді сильно впала італійська валюта й вартість ліри майже дорівнювалась вартості чеської «качі» — корони.

Одного вохкого дня, коли я стогнав від дикої болісти, приїхав до нас із Праги землячок, інженір Бор-ик. Дуже розчулився, побачивши мене в такім кепськім стані, та стало повторяв:

— Треба щось робити! Так не можна!

— Одно робити можу, — відповідав я, — молитися Св. Антонію, що я таки й роблю.

Бор-ик був мені дечим зобовязаний, мав добре серце й тоді ще не цілком була зникла приязнь між людьми. То ж він не тільки повболівав біля мого ліжка: за два дні він приїхав знову й урочисто поклав на стіл 500 корон:

— Це гроші на подорож до Провансу. Я їх дістав з умовою, що ви повернете їх, аж коли будете мати змогу.

З цього менту почалось чудо, бо ж звичайно Бор-ик здебільша не міг дістати ані п'ять корон собі на вечерю. А за день-два прийшло мені повідомлення з Подєбрадів: «Сенат Академії ухвалив асигнувати вам 1000 корон на лікування. Одночасно з цим гроші вислано». Було це двічі дивно: приятелів у Подєбрадах я не мав, бо йшов проти течії, а тисяча корон була й для академії «грубим грошем».

Тоді дружина вирішила почати «хожденіє по консулятах». З місця зробила справний крок, бо ж знала, що в демократіях людиною є той, хто має протекцію. А протекцію вона дістала у майже святого єпископа Р.

Він хоч і не мав по консулятах знайомостей, але ж його високе службове становище важило чимало. До того ж він, як і моя дружина, перфектно володів мовами дотичних консулятів. Однак з тими рекомендаційними листами перший крок ніби був нещасливий: до французького консуляту дружина того дня спізнилась. Але ж невдача була тільки позірна. Бо ж коли вона прибігла до консуляту італійського й подала свою рекомендацію, консул враз прийняв її особисто, уважно вислухав справу й сказав:

— То ж навіщо вам шукати візи до Франції, а у нас — другої, транзитної, коли я дам вашому чоловікові просто візу до Італії, на місяць чи там два.

— Та ж до Франції ми можемо знайти попутника, — сказала з сумом дружина.

— Пані, та ж нині до Італії на дешеву ліру знайдете їх більше! Спробуйте, а тоді прошу, дам і попутникові, коли буде солідна людина.

От же, просто без намагання, найтяжче було в один день зроблено. І, коли дружина з радістю репродукувала мені свій діалог з консулом, почулося клепання у наші ворітця. Був то наш приятель — університетський професор з Праги, В. Щ. Почувши, про що мова, враз ухопився:

— Та ж я буду за попутника! Я вже і там, і там пробував за візи, — і безуспішно. Дарма, що чекав по чергах кілька годин, та й не один день. Не мусите, пані Наталено, ані сама їздити: дайте ваші документи — я вже ті пороги знаю, і враз сам полагоджу справу.

І таки, дійсно, справу полагодив «ураз». Полагодив за чверть години й того ж таки дня привіз до нас візу мені й свою. А тим часом мені трохи полегшало, бо встановилась добра погода. Я міг потроху пересуватись, тільки спіраючись на одну палицю. Другого дня погода стала, як кажуть австралійці, «геніяльна», а барометр все далі дрався вгору. То ж ми, не відтягаючи, того ж ще таки тижня, що Бор-ик привіз свої перші гроші, вже вступили до вагону експреса, який без пересадок помчав нас з Праги до Венеції. Що ж був уже кінець серпня, у вагоні було настільки вільно, що хвору ногу можна було витягти на лавочці. Так що ми з професором навіть вигідно відпочивали. Без при-

од, в повній удачі приїхали ми без спізнення до чарівної Венеції. У бестро (передостання стація) у наш вагон вскочив хлопчик — каселот з газетами й кожному ще ткнув у руки рекламні листочки. Що ж нам було цікавіше дивитись на Адріатичне море та освітлену Венецію, ми ті листочки засунули до кешень, ані на них не глянувши. Коли ж ми без клопоту знайшли собі добре й дешеве мешкання у Венеції, добряче повечеряли накупленими на торзі овочами, Щ-ий і пив:

— А що ж воно нам надавало?

Він знав італійської й почав переглядати плакати.

— А це — вже просто для вас! — сказав він, — Проспект італійських живців. А між ними, дивіться, Абано. Ще ж з перед Різдва Христового було воно славне своїми гарячими сірчаними джерелами. Вислі хвороб, що там лікують, на першому місці стоять артрити!

— Добре. Але ж, де те Абано? Може десь під Римом чи Неаполем, а в мене вистачить тільки на те, щоб просидіти місяць десь на березі моря тут, в Ломбардії.

Та ж на другий день нас просто опарашили сприятливі відомости про Абано. Лежить воно всього за якихсь 20 кілометрів від Венеції. Жалізничний квиток коштує щось менч як шість лір. Але ж, що було мені найдивовижніше, — в 10-х кілометрах від того славнозвісного живця, лежить Падуя, зв'язана електричним трамваєм! Падуя ж — місце, де поховано тіло Св. Антонія, де біля його гробу кожного року відбувається безліч чудес...

Оглянувши Венецію, ми поїхали в Абано. Виявилось, що в 42-х величезних санаторіях, переповнених вщерт, нема жадного вільного місця. Насилу в одній приобіцяли мені pokій за тиждень. Лікар-француз оглянув мене приязно й сказав:

— Ваші приятелі лікарі мабуть знають добре всі немочі. А я знаю тільки одну галузь: хвороби суглобів (артрити). То ж можу вас заевнити, що після 12-х лазнів в цім сезоні та після 12-х у сезоні прийдешнім, на осінь того року будете дужий. Так, прийдіть за тиждень. Аддіо.

З професором ми поїхали з Абано до Падуї. При гробі дель Санто Антоніо зажили ми обоє міцних вражінь. Я молився щиро й дякував а самий факт що привелось мені тут опинитись. Але ж не мав я великої надії, щоб Святий вчув моє грішне прохання допомогти й з ногою.

ніби, дійсно, мав я рацію, бо щойно ми вийшли з костела, почав пасти дощ. Це б то мені враз погіршає, муситиму лежати у Венеції в ліжку може й увесь той тиждень, що чекатиму на місце в Стабіліменто Морозіні в Абано. До всього ж ніде в готелях ми не могли знайти собі покоя. Довго блукали під дощем по мокрих вулицях — і все без надії. В Празі при такім довгім ходінню й по суху я вже не волов би ноги. Але ж тут — дивина! Хожу по мокрих хідниках цілком вільно, тільки трохи підпираюсь ціпком. Нарешті, найшли й ночівку.

Вночі я прокидався кілька раз, чув, як порощить дощ, але скільки не прислухався до ноги, — вона мала сумління й не озивалась.

З Падуї ми знову повернули до Венеції. Щ-ий поїхав далі — до Фльоренції, до Риму, Неаполя, я пробув п'ять день у Венеції, знову на день вернувся до Падуї, а з Падуї — до Абано.

Читачеві, що не покуштував артритів, не було б цікаво про знаменито впорядковане лікування в Абанських лазнях, де лічиві джерела мають природню теплену води 82° C., тож я тут опускаю деталі. Тільки зазначу, що по п'ятих ваннах я пішов пішки за десять кілометрів. По десятих — зовсім відложив свою палицю, а по 11-х щиро подякував лікареві й персоналові Стабіліменто й поїхав дякувати Св. Антонієві за повне одужання.

— Як що маєте змогу, пробудьте у нас ще тижнів зо два. Як що ж маєте щастя, що за ці два тижні не впаде дощ, стан вашої ноги буде такий, що може — зі мною вже більше взагалі не побачитесь, — попросив мене милий лікар.

Я перебував у Італії ще два тижні. При чому чудо ще доповнилось тим, що мені туди прислала а в а н с одна з наших убогих емігрантських редакцій. Та за той час не тільки не впало жадної крапки дощу в Італії, але ж, коли я приїхав у Чехію, й тут ще повних 25 днів була чудова, суха година. Мені не тільки вистачило грошей на всі витрати в подорожі та в живці, але ж я привіз додому такий лишок, що відразу повернув половину Бор-икові та враз купив собі другого (вживаного), але ще ліпшого велосипеда, як був той, що я перед двома місяцями продав, і десять повних років не згадував я, що мені колись так безнадійно боліла нога.

Заношу сюди цю згадку, хоч вона й не має ніби то безпосереднього зв'язку з моїми «зустрічами зі смертю». Однак вона вельми потверджує моє переконання, що в світі нема випадків, але є перманентна милість Божя до тих, бодай і найгірших грішників, що у Нього та Його Святителів тієї милости шукають. З другого боку, коли б і справді була то туберкульоза костей, як це виглядало цілком непохибно (навіть по туберкулізації), то напевне сьогодні я вже не записував би отсих своїх спогадів, про подію, про яку свого часу я докладніше подав був до італійського Антоніянського часопису.

Але ж треба тут додати й маленьку деталь з доби мого перебування в Абано.

Одного, дуже паркого дня, я сидів по обіді в санаторіальнім саду й грів на сонці коліно. Лавочка була низесенька й стояла між кущами, й квітками, травою. Я читав і не дивився довкола. Коли це раптом хтось мене смикнув за плече, а жіночий голос дзвінко закричав: — Серпенто!...

Я шмагом відсунувся на другий кінець довгої лавки, а там, де я щойно сидів, швидко повзла велитенська, метрів на півтора, злотиста гадюка.

Старша пані, що врятувала мене від небезпеки (видима річ, гадюка

не мусила мене конче вкусити!) — була з Єгипетської Олександрії й потім дуже зі мною поприятелювала. Що ж було найдивніше, — вона досить добре була поінформована ще тоді, в році 1925! — про Україну й про українську справу.

*

З того часу почали й наші матеріяльні справи ліпшати. Бігом одного року було видано кілька моїх книжок, прийшли цілком несподівані літературні гонорари, — й ми поплавили всякі борги. Навіть почала набіратись і готівка. Тоді ми вирішили продати незвичайно незручну нашу хатинку в Увалах, яку, говорячи з чеська, справедливо звали »Psi bouda« тоб то песька будка. Та ж знайдеться купець і на дірявий горнець. Найшовся на нашу «бовду», а ми собі купили більшу садибу в Мельнику.

З Мельника до Праги залізницею — 54 кілометри, при чому два кілометри треба йти до двірця. А по соші від нашої хати — тільки 30 кілометрів, при тому дорога зручна й гарна, особливо назад — додолу, що має велике значіння для втомлених ніг. По дорозі — кожних 2—3 кілометри — селища й величезний рух вдень і вночі. То ж з Мельника, коли на дорогах не лежав сніг, звичайно я їхав на велосипеді.

Одного разу на соші з лівого боку (тоді їздилося ліворуч) було накидано багато кам'яної товчі (щебню), приправленої на оправу дороги. То ж я їхав по обочені (по «банкетові») дороги з боку правого. Нараз бачу: зустрічне авто притримало біг й їде просто на мене. Як воно вже було на півметра від мене, я кинувся в канаву. А з авта висунулась червона пика шофера, що мені кричав по чеському:

— Я маю право тебе убити, бо їдеш не по належній стороні!

Дійсно, не дурно таки співав наш Франко:

— «Люде, люде... Я — ваш брат!»,

хоча, що-правда, не додав, чи вони також відповідали те саме.

Не було це першим випадком, щоб я мав змогу переконатись, що люде з культурної Європи, вміли користати з «свого права»... Та на цей раз рівчак був недуже глибокий, а я впав щасливо, без шкоди для себе й для велосипеда.

*

Іншим разом їхав я до Праги проти великого вітру. На соші було мало авт. Аж ось нагонить мене вантажний віз. Їде дуже помалу. А саме починається довший підйом. Ах, яка ж спокуса взятись рукою за дошку авта й «на шармачка» виїхати на гору й трохи відпочинути, не витрачаючи часу. Вхопився. Всі думки — на тім авті, за яке я тримаюсь з правого боку, бо ж знаю, що зустрічні поїдуть зліва. Аж в цій хвили вітром пролітає великий особовий автомобіль, перегоняючи ван-

тажника. Пролетіло те авто біля мене буквально на якихсь п'ять сантиметрів, аж кров у мене разом відлила з обличчя й перед очима закрутились жовті кола...

*

Ще одна пам'ятна подорож до Праги.

Треба було скористати з щасливої нагоди: продавалась велика нумізматична збірка, а в ній я побачив випадково монетку з Кападокії. Що до Святого Василя Великого свого часу в Цезареї Кападокійській лились потоки пожертв на заініційовані ним харитативні дома, звані потім Базиликами, — міг отой динарій бути і в руках Святого. Як би ж таки такої монетки не мав музей отців Василіянів, що саме почав закладатись на Чернечій горі, в одному з найстаріших наших монастирів під Мукачевом? Дійсно, о. о. Василіяне на моє повідомлення попросили мене ту монетку купити.

Було це в початку листопаду. Ще зима не почалась. Віяв попутний вітер, а барометр не йшов на дощ чи сніг, хоча й було небо захмарене. «Но я, глядя на сее, — собі на умі!» — як каже Возний у «Наталці», мовляв Куприянове «якось то буде», проскочу. І вискочив на ровер та й гайда до Праги. Та ж в перелеті, де одно селище — найдалше від другого, а при дорозі нема дерев і дорога ступає вгору, вдарила на мене така злива, що мені промокла спина й від пасу додолу — ноги. З туристичних черевиків я навіть мусив був як дощ перестав, виливати воду, як з горнят.

Переривати подорож — не було як: я ж бо вже був у останній третині дороги. Поки доїхав до Праги, — трохи протрях, а що їхав швидко, — не змерз.

Але ж у Празі мене ще кілька разів промочило. Я швидко поробив, що мав, купив того цінного «Василіянського» динарія й чим-дужч поспішав додому.

Але по дорозі заскочив до костела й попрохав помочі у Св. Василя.

Коли я виїхав з Праги на гостинець, зійшло сонце. Але ж дуже похолодало й проти мене почав дути чималий вітер. Від нього я охолоджувався й висихав спереду, але ззаду був перегрітий від намагання й залитий потом.

Вже напівдорозі почало мені покручувати в щоці й трохи в ногах. Згадав я й про те місце в боку, де в мене був тричі «Тамбовський» плеврит, що повторився ще й потім в Україні. І дуже мені неспокійно стало на серці: виглядало так, що я — майже шістдесятилітній дід заплачу за ту монетку дорожче, як сподівався. А певне! Бо ж ось знову впала злива.

Цього разу була студена й витривала. То ж, коли я підїздив до дому, ані в кешенях у мене не було сухого місця. І тут я згадав страшну річ: по обіді дружина конче мусіла йти до знайомих, що жили далеко за містом, я ж не взяв з собою ключа від хати! Тоб то муситиму тепер від дому їхати по ключ у дружини. В хаті буде студено. Поки зварю

обі чай, — буду цілком готовий до подорожі на цвинтар! Щоб швидче, хотів був навіть не спинятись біля своїх дверей, а їхати повз неї далі. Та ж коли доїхав до своєї хати, — вихідні двері враз відчинились, а в них дружина:

— Ну, слава ж Богу, що ти — вже дома! Я чекала на тебе біля вікна, бо ж неначе хтось не пускав мене з дому. Біжи швидче: в хаті нагріто, ліжко й суха білизна приправлені, мерщій лягай: в цій хвилині принесу гарячого чаю...

Я ще раз подякував Св. Василю.

Вранці встав цілком дужий.

*

Таж згодом поміч Св. Василя Великого була далеко більшою й тривала довший час перманентно. Тому й оповідання про це буде довше.

Лукава річ — еміграція.

Вигнанець чи втікач, що опинився поза небезпекою, в чужім країні на зачатку нового життя має повну свідомість свого становища: він цілком вірить сам собі, навіть узявши за справедливе, що до повороту домів чи й до самої смерти в чужині, він проживе деградований. Ніби ж натурально: за життя, що буде збережено, варто заплатити маєтком, громадським поставленням, амбіцією і т. д., коротко — всім. Та ж існо кожному: «ліпше бути живим псом, як мертвим левом».

В дійсності ж, це є перший симптом грізної немочі, — яку назвимо — *timor vitae* — тоб то страх життя.

Минають помалу смутні дні вигнанця в чужім і — при всіх умовах — студеному оточенню. Але вигнанець помалу вправляється в ці нові умови чужого життя. Повільно, хоч і без юридично обґрунтованого підкладу стає й в чужім оточенню, коли й не «свій», то все ж таки не такий чужий, як на початку, бодай «добре знайомий». Робить, працює, не сахається жадної чесної праці (доктор — з лопатою на гротинці, інженер — нічний вартівець на фабриці, — дома генерал, тут камелот і т. д.). Однак, як не намагається натиснути на всі свої чесноти, констатує, що довкола життя всім аборигенам більше чи менше усміхається, а на нього все дивиться вовком, дарма, що він, помимо своїх, принесених з дому чеснот, тут з необхідності вигадливий, агільний і сміливий за багатьох аборигенів. Це пече, особливо, коли в безсонні ночі згадує, чим був і чим став чи стає. Нарешті приходить день перших конфліктів з чужою владою. Вже сама різниця в характері національної ментальності є причиною, що такий конфлікт неминуче прийти мусить, і тоді емігрант збагне, що хоча він, цілком однаково, як всі довколишні аборигени несе повністю, або й з надвишкою, всі обов'язки, — в дійсності має далеко менше прав. Ба, ні: власне не має прав жадних. Його ж існування, всі дрібні, мозольною працею досягнені здобутки, базуються майже виключно на самій боневолентії туземців. І те, що вчора йому було надано, як його право, сьогодні без

жадних підстав і попереджень відбірається. Лишаються оті окрушини жебравому Лазарю, що падають зі столу богача. Загалом же емігрант розуміє, що він ні за що, ні про що є людиною «меншевартною», менче, як «пів-громадянин», фульдменш (підлюдина).

Тоді приходить другий пароксизм грізної недуги: перед свідомістю емігранта встає на весь зріст підсунене дияволом питання: —

— Та ж за що? (В дійсності мало б бути друге: Чому?)

— За що мене — людину чесну, працюовиту, невибагливу, патріотичну, долею пригнічену от так принижують? Та ще й ті, кого я поважаю нижчим за себе!

В серці накипає чорна злість і закриває, як те шумовиння в киплячій горшкуні все те добре, що вариться під піною: первісні безмежні почуття радощів (уникнення смертельної небезпеки) та первісної безмежної вдячності (за дозвіл тут зберегти життя).

Коли ж виникли такі почування, автоматично зникає приязнь до всіх. Добродієць рад би чув безнастанні й прогресивні вирази вдячності, а попечення емігрантська психе починає творити субстрат для вирощування нижчих людських почувань. Це — Смуток, безсила злість, заздрість і поволі — ненависть. Все це наростає спочатку у відношенні чужих, що до них спочатку серце було переповнене прихильністю й вдячністю. Та ж, що більшає прикрощів і невдач, що більше в буденних стосунках виявляється різниця ментальності між аборигенами й прихоськами, отрута дужче й дужче загніджується в тім попеченні серця й серце поволі заростає богилою. Тоді злі почування переносяться й на своїх. Спочатку на тих земляків, яким «повезло», потім і на всіх інших товаришів по нещастю, бо ж у них серце стало шорстке, а страх життя витворив гострий егоїзм.

В засміченій душі, як у неполотому огороді, виростають все нові й нові плевели. І може найстрашнішим поміж них будяком еміграційної психи стає резігнація. Переважно вона формулюється як дуже злісне переконання:

Коли вдому були ми «славні бубни», а тут стали тільки звичайною «собакою шкурою», — то й нехай! Коли мене, людину, таку достойну тут вважають за щось меншвартісне, нижче, здібне до всіх чинів злих, — так і чорт же їх всіх бери! — не маю чого оглядатись на всякі засади та приписи етики. Відтепер — моя віра — дарвіністична: свідомий зоологічний егоїзм, що знає тільки боротьбу за існування. Зубами й нігтями мушу пробивати собі дорогу й виборювати собі життя (справніше сказати: прожиток!) за всяку ціну. За всяку ціну!...

І от се і є те місце, з якого емігрант «пускається берега». На цій точці, коли він до неї приходить, фактично його життя закінчується. Потім уже маєте труп живої ще людини, яка, — коли залишиться на вигнанні аж до смерті, вже ніколи не повернеться до товариства людей, яких у нас в некрологах часто звуть «криштальними». Ні, такий емігрант вже на все лишиться — «лисом підшитий, а псом підбитий». Бо ж

той, хто дійшов до такої популярної філософії, той має «все дозволене». А тоді вже не тяжко дійти до того артизму, що «Хоч і з стоячого підшву випоре».

З цієї стадії формування емігрантської психе для багатьох вигнанців починається на еміграції доба економічного розквіту, що в наших матеріялістичних часах, приносить одночасно і пошану загалу, компліменти, дифірамби й педестал. На цій підставі здібаємо в емігрантській пресі гучні «ювілейні» похвали патентованим злодіям і шахраям.

Але ж це ті, яких в польській еміграції (по 1863-му році) шарався Міцкевіч. Це такі типи, як нині «августійшій» вуйко царя Миколи — московський архикнязь Олександр Михайлович, що продав американським часописам за добрі гроші скандальні спогади про життя царя та його родини. До цієї ж групи — на мій особисто превеликий жаль — належиться й наш, такий талановитий письменник, перший прем'єр-міністр і перший державний директор відроженої України.

Та інші «сватки», яким довелося б скласти предовгий синодик, що в ньому опинилися б і де які заслужені імена. Бо ж саме з цих мотивів виходячи, якось один з наших визначних діячів, умучений чужими, ображений своїми, в роспуці сказав мені по приятельському, від серця:

— Ні, вже годі бути мені дурним! Всі довкола живуть шахрайством і брехнею, — то ж цілком свідомо ступаю і я на цей шлях. Бо ж все одно ніхто з туземців мене на еміграції за порядну людину не поважатиме, лише — за «Нержада» (т. е. — сволоч)!» І вступив...

То ж чи диво, що майже кожен з нас чував від чужинців про того чи іншого нашого земляка, або ж — певніше — і про того, і про іншого такі слова:

— «Знаєте, хоч він і емігрант, але ж досить слухна людина». Чисто так, як в Україні говорилося: — «Хоч він і жид, але — як це не дивно — не «жулік»!

Що ж сказане не вигадка й не теорія, незвичайно яскраво говорить такий факт, якому є свідки.

В березні р. 1941-го помер у с. Черновчкун наш предобрий чоловік, доктор Микола Малінський-Ціпцюра. Коли я, з нашим панотцем і дружиною підїздили до села, — що стоїть на горбку, буквально по всіх радіальних доріжках у полі було повно чеських людей, що спішили на похорон. А шофер-чех сказав:

— Нема й дива, такого доброго доктора ніколи не було і не буде в цілім цім краю.

Одначе, коли ми йшли за труною в проводі, ми на власні вуха двічі чули ту саму фразу: — «Був він знаєте, дуже добрий чоловік, дарма що емігрант». І подруге: — «Був це предобрий доктор, дарма що був українець».

От же, само поставлення емігранта в чужо-національній і чужо-державній стихії має вести природньо до існування без прав, без надії

на завтрашній день, переважно животіння з ласки і «милости» (мені особисто було тричі перебрано очевидно неправом перебрані з мене податі, але ж при повороті по довгій волокиті, підкреслювалось урядово, що робиться те «з милости»!). Існування без довіря загалу, в сталому підозрюванні у всьому можливому, й на підставі того — явне пониження (у вічі: Ви — цигани, — а поза очі — «Емігранти-пси»!). Та ж від цього й найдобріший чоловік мусить наливатись жовчу проти власної волі й стає «попечений», «нарваний» чи й просто «скажений». Коротко кажучи, немічний.

І знаменито сказав мені це один з наших землячків, не з високих інтелігентів, коли розповідав про свої родинні відносини:

«Моя жінка — мені чужинка, мої діти — також для мене чужинці. А от же вони — повноправні й дужі, вимагають від мене, щоб я — безправний їх виживлював, як нормальна людина. Бо ж, що я нікого не кусаю, й одверто ніколи не скаженію, вони пересвідчені, що я — чоловік, душево здоровий. А тим часом, я ж — емігрант, тоб то дуже давно вже — очевидний псих і таким вже до смерті лишуся».

Зачеплена трагічна тема вимагає докладних студій. І то не тільки з огляду на теоретичний інтерес, але ж і з мотивів практичних. Бо ж, як бачимо еміграція, це явище перманентне. І, коли б такі студії були в нашій письменстві, скільки людей на еміграції, усвідомивши вчас своє поставлення, зберегли на користь нації свою «крипталність!». Тут же я побіжно діткнувся цього болючого питання. Лише на те, щоб зробити вступ до нижчеподаного, гадаючи, що для читачів, які на еміграції не побували, мати деякі відомости про емігрантську психе, не пошкодить.

В другім періоді нашого еміграційного тривання, коли по нас безпощадно хльоснула економічна світова криза, партійно-озлоблені, повні ненависти, заздрощів та помсти певні землячки, що їх назову в іншому місці, втративши надію притягти дружину й мене до своєї політичної акції, вирішили нас «зліквідувати». Може й не йшло про спосіб, яким було зведено порахунки, наприклад, з полковником Коновальцем чи потім з інж. Сіборським та Сеником, бо ми ж не були людьми великими і чоловіми, але нам принаймні мали «показати» що то означає поставитись проти таких сильних, чи може навіть за тих часів — «найсильніших в Європі» українців та ще сильніших їхніх (як вони часто повторяли) «англійських друзів», що мали якусь працю між нашою убогою еміграцією. Тоді, річ видима, було те для нас, що ніколи попереду «в таких переделках» не бували і несподіване, й не зрозуміле. І тільки аж тепер, читаючи в чеських газетах, про методи боротьби в колишній Чехословаччині, збагнув я, що було поведено наступ способом, на яким стояв штамп «Мейд ін Чехословакія»*).

*) Вечірнє «Чеське Слово», з 5—ХІ, 1941 (ч. 288) пише таке:

«Бенеш інтригує в еміграції (чеській в Лондоні) точно тими ж методами, якими вже в Празі всі люде, котрі йому не придавались, або ж відставив, або ж товариськи руйнував».

Отже було зроблено, коли й не все можливе, то аж надто, щоб нам цілком отруїти життя. Мене zdeгpaдoвaнo і, як громадського робітника, і службово. Навіть мені закидалось (по тих часах було це вельми дивно) моє надмірне германофільство, виявлене в «Чмелику»! Дружину ославлено релігійною маніячкою. Ріжними неймовірними наклепами проти нас озброєно всіх значніших людей українських, що були на еміграції нашими приятелями. Без найменшої причини з нашого боку через ніч наші друзі ставали одвертими нашими ворогами. В академії мене стали ігнорувати, понижувати й публічно уражати. Щоб забити нашу сталу приязнь з боку галичан, яких ми все вважали за одинокі конструктивні елементи української дійсності, було випущено кілька брошурок проти Галичини і проти націоналістів з-окрема під моїм прастарим псевдонімом — В. Старий, а на одній навіть було написано, що то — моє видання. Було вжито натиску на полонофільські елементи в Подєбрадах і в Парижі, щоб належне мені утримання з академії, як що не відібрано зовсім, то принаймні зменчено на половину. І академія це зробила на загальних професорських зборах одноголосно (прецікаво, що ті мої загорьовані сотики було поділено «на всю братію й на вся православния колеги» — з професорського складу).

Було тяжко, та ми таки ще тримались.

Тоді було вжито методів сильніших. Було посилено спеціальних шпигів у Мельник. Що вони мали були виконати, — не відомо. Однак двічі люде, що справно говорили по українському, коли я по службових обов'язках не був дома, пробували насилляом влізти в нашу хату. До цього, однак, не дійшло, бо ж дружина вже була попереджена: сусіди чехи, бачучи, що якісь непевні люде все нас пантрують та й ближчих сусідів про нас випитують, були на поготові й що-разу нас попереджали про небезпеку. Нарешті було натиснено на чеських урядових чинників у міністерствах і навіть по Мельницьких урядах. Нас почали тиснути Чехи, як «відомих германофілів». Дійшло до того, що навіть асекураційний агент, вибіраючи гроші за асекурацію хати, говорив нам у вічі, що ми — «гірші за мадярів», що ми «екзистуємо на германські марки». Потім почали кружляти чутки (коли урядовий курс став позірно неприязним до большевиків), ніби ми дістаємо стале утримання від комуністів. Коли ж курс до комунізму став знову прихильний, — пішли чутки, що нас утримає Римський Престіл.

Нарешті — пізніше — мені вкрали всі видання (коло півтора вагонів книжок, карток, образів, оригіналів, клішів, матриць і т. д.) — добро, зроблене мною на початку еміграції з метою ним реставрувати зруйновані наші визначні Видавництва «ЧАС», «ДЕНЬ» та інші, що при них у Києві була скупчена інтелектуальна еліта моєї доби в Східній Україні.

Мстиве зав'язання тієї англійсько-большовицької організації було настільки подивутідне, що коли я — потім — довший час працював, як маляр, на Підкарпатті у о. о. Василянів, і туди приїхали з Праги агенти, а в хвилині моєї відсутності навіть побували в келії, де я пе-

ребував. Також було зроблене можливе, щоб дискредитувати мене в Буковині, де одного часу місцеві люди чомусь виказували мені неза-служену мною шану.

І хоч я намагався тим не пишатись, все ж таки згадував слова Св. Апостола Павла: — «Щоб не величався, дано мені жало в тіло, та ангела сатани, щоб мене бив у лице, аби я не величався».

Таким чином, ситуація наша в тій добі була надміру тяжка, бо ж економічна криза доходила свого апогея, а наші нерви було просто оголено сталими припіканнями. Найгірше ж було те, що ми довго не могли пізнати, відкіль саме валяться на нашу голову всі ті біди й нещастя. Нарешті, занедужала дружина. Та ж ми не здавались. З упертістю миші, що безупину гризе тверді клепки в бочці, до якої її кинено, ми намагались видратись з наших злиднів, але виправдуватись не пробували. Тільки палко прохали в Господа чуда й помочі. Бо ж істину сказав Тома Кемпійський: «Кому Бог зволить допомогти, нічия злоба тому не зашкодить». Отже ми прохали чуда. І воно сталося.

Всамперед було воно в тім, що — знов таки за словами ап. Павла, — хоч були ми «у всьому пригнічені, та до крайности не доведені; у клопотах — та не тратимо надії; переслідувані — та не опущені, повалені — та не погублені», дарма що тоді було пущено на нас струю знищення із всесвітнього апарату. Отже, тепер можна було сказати, що довелось мені подруге вступити в боротьбу з державою: за студентських часів — з Миколою II-м, де я був у офензиві, а тепер — з англо-большовиками, що самі на нас наступали. Дійсно ж було те, що ми фактично й не боронились, лише намагались не впасти. Таки ж правду говорить і наша приказка, що «кому Господь має що дати, то дасть і в хаті». Так воно й сталося, при чому згодом те Боже чудо, що визволило нас з пастки, оформилось, стало ясным і конкретним.

Як і здебільшого буває прийшов той порятунок від видющої смерті цілком не відтіль, відкіль ми могли сподіватись.

Того часу в Мельницькій лікарні доживала старесенька дружина одного з наших велегласних учених. Була самотна, безпомічна, ледве рухалась. Одного часу спіткав нас місцевий капуцин і спитав: — Чи знаєте, що там є немічна українка. Може б ви її — самотну — відвідали».

Стара вже прочувала смерть й прохала нас, щоб ми виписали їй сповідника грецького обряду. Повелось це: до Мельника приїхав предобрий священник, походженням підкарпатець. Зробив, що слід, у старої, відвідав нашу хату, побачив нашу біду, поставився до нас вельми прихильно й порадив: — Киньте ви тут все та перенесіться до нас, на Підкарпаття. Там є багато праці, буде й хліб, бодай з тенгериці (кукурудзи).

Та ж у пісні співається:

— Легко сказати, а тяжко зробити!
Перш треба подумать, в-голові подлубать!

Тяжко було ту раду виконати тим більше, що в тій добі чехи викидали з Підкарпаття й тих наших земляків, проти яких не було висунено таких «праків» чи «пороків» з боку «найсильніших» наших ворогів, які «На Граде» Празькому почувались, як вдома. Та ж треба було дійсно й в голові подлубать відносно нашої хатини, на якій тяжив чималий борг.

А добрий парох радить:

— Запропонуйте о. о. Василіянам вашу хату на виміну. Вони хочуть мати щось близько Праги. То ви їм — свій дімок, а вони може дадуть вам працю при своїх монастирях. Дозвіл вони здобудуть.

Дуже була нам симпатична та думка. Замість того, щоб жити в чужім морі й працювати за шматок хліба на чужих, — дожити віку в рідній народній стихії та ще й роблючи любу працю для української культури. Отці бо Василіяни в Ужгороді мали видавництво й друкарню, а в кількох їхніх монастирях мусила бути бодай коли-не-коли малярська праця.

Послухав я панотцевої ради й «загнав листа» до о. Протоїгумена, в Ужгород. Швидко відтіль наспіла преласкава відповідь й обіцянка везабарі відвідати нас у Мельнику.

Та ж «нестатки гонять з хатки». В Мельнику, крім хліба та цибулі ми вже не могли ні на що дуфати, то ж я перебрався до Праги, в надії виробити бодай якусь корону. Думалося, що у великому місті — більше можливостей прикласти до чогось охочі працювати руки. Та ж правду наша приказка говорить: — «Де люде — там і лихо». Землячок, що мав я з ним «утворити спілку», тільки в спілку доїдав мої останні лишки й хоч потім «добре» оженився, ще й доднесь не повернув мені свого боргу. Добре ще було, що дружина, сидючи в Мельнику, не терпіла біди. Бо ж треба тут зазначити, що правдиве «чеське серце» проявило себе відносно неї з найліпшого боку. Побачивши наш тісний стан, приятелі з чехів почали приносити те та інше, кликали «на гусу», коротко, просто підгодовували. Ми ж умовляли один одного тільки — «витримать!».

Одного раннього рана, коли ще Прага майже спала, біг я на далеке передмістя: затримувати робітників, що їхали на працю на велосипедах й пропонувати їм патентований держачок на бриля при їзді на ровері. Був це манісенький щипок, що насаджувався на держално ровера й дуже дотепно тримав скиненого з голови бриля. З кожного проданого вішачка мав я дістати півкорони. Отже протягом дня треба було продати бодай двадцять щоб проіснувати на хлібі та сирі й зеленині. Коли я вже добігав до одного з двірців, наскочив просто очі в очі на тодішнього члена чеського парламенту, потім — першого українського правного президента, монсиньора Августина Волошина. Намучений довгою дорогою в потягу, він хотів трохи пройтись. Завернув і я з ним, розповів йому про наше смутне становище. А добрий отець Августин, давній мій знайомий, і каже:

— Міністр зі мною дуже добрий. Напишу йому докладного листа й

дам вам, виясніть йому все особисто, напевне справи ваші будуть по-
лагоджені. Того ж таки дня дістав я обіцяного листа, а ще в додаток
і рекомендацію до впливового посла п. Мисливця, особистого приятеля
отця Августина.

Це вже було так, ніби після глупої ночі починається світанок.

Побіг я раз-два до Мисливця, впіймав його й зацікавив своєю спра-
вою. Коли я прийшов до нього подруге, посол мені сказав:

— Ваша справа на добрій дорозі. Я ввєднав вам у міністра авдієн-
цію й сам піду з вами. Зустрінемось у парламенті рівно у вісім ранку.
Але, на всякий випадок, може б ви найшли якусь протекцію у когосі
із сенаторів. То буде ліпше. Прецінь розумієте, протекція... Й назвав
мені одну сенаторку, що тоді була українофілкою.

Я знав, що та сенаторка в добрих відносинах з сенаторкою до поль-
ського сенату, п. О. Кисілевською, з якою ми все були в приязних від-
носинах. Пишу листа пі Кисілевській до Коломії й біжу на пошту
щоб негайно послати експрес-рекомандо. Кажуть: буде коштувати де-
сять корон, вісімдесять гелерів. У мене ж — всього майна коло дев'ятох
корон. Гоню, щоб у когось позичити бодай зо дві корони. В Празі ж —
далекі кінці, а українці — живуть на далеких окраїнах, найнижче —
в четвертому поверсі. Пролітав я до вечора: жадного нема вдома. Вже
ледве волік ноги, аж назустріч — трохи знайомий чоловічок. Так і так
— позичив я в нього пять корон. Прискочив до трафики, щоб налі-
пивши поштові значки, без росписки кинути в скриньку: може ще
сьогодня відійде. В одній трафіці — нема стільки поштових значків.
Підбіг я до другої — при мені замкнулась. З останніх сил лечу на дві-
рець. Таки ж лист пішов ще сьогодні, в суботу. Очевидно пані сена-
торка мені відпише негайно й можу отримати експресну відповідь ще
вранці у вівторок.

У вівторок, однак експреса від пані Кисілевської не було. Ну, якосі
то буде й без цього шанса. Аби вже побачитись раз із тим міністром
може ж дозволить прийти ще раз. Лечу до парламента, а підбігаючи
звертаю увагу, що на щоглі має великанський чорний прапор. Як би
був забобонний — щось би в тім вичитав: чи удачу, чи фіяско.

— Є вже тут пан посланець Мисливець? — скромно запитую імпо-
зантного придверника. А той «Зевс, як крізь усами» моргає й вирячи
на мене круглі очі:

— Чей же ви бачили на нашім фасаді смутковий прапор?

— Бачив. То що?

— А те, що коли б ви читали газети, то знали б, що то — не
Мисливцеву честь.

— ?

— Сьогодні вдосвіта помер на розрив серця. Вже це надруковано.
От воно що! Сказано: куди не оберни — все дірка зверху!

Та ж переді мною нема нічого, крім надії! Покладаю надію на се-
наторок. Та ж від пі Кисілевської нема відповіді і ввечері. Нема її
в другий вівторок. За те пише мені до Праги дружина про те, про інше..

«а між іншим, прийшла нам ласкава вітальна карточка від п. Кисілевської з Канарських островів»...

А я шукаю вітра в полі. Треба витривати!

Таки за два тижні прийшов, нарешті, бажаний лист до сенаторки чеської. Тільки ж в тім заковика: сенаторки ніколи не можна застати вдома. Та ж, нарешті, і тут було точно умовлено, коли можемо поговорити. Навіть сенаторка сама згадала, що моя дружина колись подавала її життєпис у чужій пресі.

То ж буде ліпше, коли з нею поговорить сама дружина. Пишу їй: приїдь тоді а тоді, таким то потягом, зустрічаю там то, адреса сенаторки така то. Одно слово узяв на увагу всі можливості. Крім однак, тієї, що вночі, коли дружина має рано встати, стане в неї будик.

Ото ж біжить моя дружина до стації (два кілометри), а за півкілометра до двірця нагонить її потяг, що ним мусить їхати. Пропало? Та ж ні: спробую доганяти потяг, може встигну! На перший погляд — явна дурниця. Але: Поможі, Боже! — й, хвора на серце, з куфриком, повним важких книг, біжить підтоптана вже моя дружина, аж курява за нею звивається. Біжить при потягу, не тратючи надії. Бо ж таки правду той грек казав: — «Надія — найліпша філософія».

Прибігла на двірець, а їй назустріч наш знайомий касир з квитком в руці:

До Праги? Потяг чекає на вас. Ось квиток, заплатите на звороті.

«Чеське серце!»...

У вагони притримує двері кондуктор. Підсадив дружину касир, а у вагоні підхопив незнайомий старший пан й гукнув кондукторові:

— Ідем!

А до дружини:

Мое поважання, пані! Я — контрольор потягів. Побачив з вікна, що старша дама з таким тяжким виразом і таким тяжким куфром спізняється, затримав потяг. На неповних три хвилини. До слідуючої стації доженемо. Добре, що ви не зрадилися. Мабуть пильно треба...

Це все — чужинці. Але ж наша ціла драма — від своїх...

Таки чеську сенаторку впіймали.

— Залюбки зроблю, що тільки буде можна! Поговорю з міністром особисто. Але аж за тиждень, авто на мене вже чекає: їду туди а туди...

Надія росте! Таки не пропала гонитва за потягом і вартість квитка до Праги й назад. Тоб то, що не встиг Мисливець, сенаторка напевне зробить не гірше!

А за три дні в газетах:

— «Міністерська криза. Повна зміна кабінету міністрів»...

Я доїв останній «олумовцький сиречек» — і вернув додому... Не встиг ще й поохати аж перед нами — стрункий, гарний чернець — Отець протоїгумен з Ужгороду. Милый, приятний, охочий. Тільки... наша садиба їм ні до чого не надається. То ж відсуваємо цю справу на-бік. Однак може бути, що якась малярська праця в монастирях

знайдеться. І вирішуємо, що я маю приїхати до Ужгороду, побачити на місці, що та як, а там — буде видно.

Все дуже добре, тільки ж — річ видима, не можу я сказати отцеві протоігуменові:

— Як же я, дорогий отче до вас поїду, коли ж дорога до Ужгороду тільки в один кінець коштує коло 150 корон. А ми по першому дістанемо всього 320 на цілий місяць, і винні в кількох крамницях?

Але десь сказала наша поетка:

— «І лиху, і гніву людському є край»...

Вирішили ми продати жінчин перстень: де вже там красуватись! Та перед умовленим часом моєї подорожі приїздить до нас один добрий сваток, що колись за часи Увальської удачі я йому позичав, а він, як те звичайно буває після того кілька років до нас не голосився. А тепер:

— Вибачте! Я був забув та й, правду кажучи, не було з чого й вертати. Тепер трохи підробив «прахів», і от — з подякою вам ваші двісті качок.

— Дуже добре, кажу до його. — Головне, що саме вчас. Мовляв, так і так.

— А ви ж знижку маєте? — питає досвідчений пражак, що вже перейшов «огонь, воду й мідяні рури».

— Яку?

— Та ж на залізницю! Коли зробити так і так, то ж убогому емігрантові дадуть на Підкарпаття аж 50 відсоткових «злеви». Коли їдете?

— За три дні!

— Славно, — каже землячок. — Протягом цих трьох днів напевне дістану вам тую «злеву» просто з міністерства. Це вам буде від мене замість відсотків на позику. В такі то години здиваю вас на двірці. Де саме, кажіть?

— Та ж де? Най буде, як у «Сто тисячах» Карпенка-Карого: «Где для мужчин — для женщин».

І дійсно, хоч це й неймовірно, двоє українців зустрінулись точно, в певний час, в певному місці й один приніс другому те, що пообіцяв. Подав я міністерський листочок до каси, а «воно» дало мені квиток туди і назад, чинний аж на три місяці за 148 корон.

Це вже почалось чудо Св. Василя, мого Патрона!

Отці Василіяне прийняли мене, немов рідного. Аж я, вже призвичаєний до упослідження, просто не знав на яку ступити і як їм за всі ласкавости, що їх у них таки рішучо нічим не заслужив, дякувати. Тим часом о. Протоігумен наняв авто і в один день провіз мене майже по цілому Підкарпаттю та по всіх Василіянських монастирях. В одному, де церква не була оправлювана вже більш як півсотні років, треба було помалювати стіни, поробити образи, перемалювати іконостас.

Чи я це зроблю? ... Зітхнув я тяжко, бо ж бачу: коли за цю соломинку не вхоплюся — втону! Але ж як я буду обіцяти, коли ж мушу пощирости признатись: вже майже двадцять літ не малюю, а капітального малювання — на стінах не робив ніколи. Та, де! — викладаю всю

правду: — ніколи й не видав, і ні від кого не чував, як те робиться. Як же я можу за таку річ братись, коли ось щойно сам бачив сьогодні, що у двох монастирських церквах, які знаменито помалював маляр-знавець і які коштували грубі тисячі, за рік малювання позповзало з стін, облупилось?

А о. Протоїгумен, мабуть бачить мою роспуку, й говорить:

— Що-правда, це річ досить заплутана. Та ж як буде бажання та милість Божа, то може й докажете не гірше за «відомих знавців». Спробуйте?

— Радю б спробував. А як не поведеться, що тоді?

— То, знаєте, що: зробім маленьку спробу. Ось є образ Пресвятої Діви. Це сам папа римський подарував його нам у Мукачів. Образ привезений з Царьгороду, мальований року 1453-го може й українським маляром. Коротко — річ вельми цінна, що ж всі ми під Богом ходимо, давно вже ми думали зробити з нього точну копію. Таку точну, щоб не можна було пізнати оригінала від копії. В разі небезпеки, копію лишимо, а оригінал сховаємо. Зробіть нам цю копію.

— Спробую.

Була це тяжка спроба. Але не хочу ростягувати оповідання. Скажу тільки, що я все прохав у Матері Божої чуда. Зрештою, взявшись поперше до копіювання старих образів, я несподівано для самого себе працю зробив справно. Спроба перейшла цілком щасливо.

— Так в цім році будемо помалу приправлятись, а з літа почнемо, — сказав мені при прощанні старий о. ігумен того монастиря, де я мав малювати церкву. — Не бійтесь, професоре, та ми ж таки хлопці!

А о. Протоїгумен і свого докидає:

— От, і добре, що порозумілисьмо. А поки що, на конто образу Матері Божої от се, — й кладе мені кілька папірців з портретом Мясарика. — Най це буде аванс...

Купили ми на той аванс топлива. Обложивсь я книжками — теоретичними й підручниками, навязав знайомости з чеськими малярами, продавцями фарб, з найліпшою фабрикою того матеріялу, з майстрами: вітражу, мозаїки, майоліки, золочення, цементних та сграфітових праць. Побував на фабриці кавстичних барв, де мені дали повні інструкції й відкрили навіть деякі таємства. Від рана й до ночі цілий рік робив шкіци, проектував, komponував, експериментував з ріжним матеріялом. І за юних літ мало коли віддававсь я з таким запалом студіям, як нині, в 54 роки. Бо ж таки була це галузь, в якій все мріялось працювати, то ж, як казав наш поет, —

«По роках жорстоких і суворих
Серце знов зробилось молодим»...

А на весні пише мені о. ігумен з Імстичева (сама назва села яка прекрасно-архаїчна):

— Так що ж, Вуйку, зачнем?

Одповідаю:

— Гасіть вапно, зачнемо. Те а те вже приправлено.

Приїхав я до милого Імстичева. Монастир — на середині високої гори. Довкола — також блакитні гори. Скромна стара обитель. Тепло і в хатах, тепло й на душі. Сади квітуть, а зо всіх боків — оксамитові зозулинні стукання.

Дали мені двох предобрих братів, що мали велике бажання працювати, але жадного уміння. Я ж, хоч вже й чимало знав теоретично, також не мав найменчої рутини. «Оуткоуду ж зачну плакати»? — Й почали ми з пресбітерії, тоб то з найпоказнішого місця. І, дійсно, на початку мало-мало не «плакав я гірко», бо ж «аліа рес плектра, аліа ж рес фарба «елктра», як сказав би нам старчик Сковорода. Що не зроблю — все не так, як думалось і хотілось. Бачу: банкрутую. Перестав я спати й, нарешті, прийшов до висновку, що мушу резигнувати.

А старий, веселий ігумен, мені й каже:

— Не гарячіться, Вуйку. Як прийшли були в Галичину москалі, то від них чув добру річ. Казали вони: «Поспешность хараша только при ловле блох». То ж працюйте ще та будемо молитись: молитва багато зможе, а «добрий діла трудом сніскаваються».

І молились ми всі, хто був у кляшторі. Молились Св. Василію, і св. апостолові Луці — маляреві, та св. маляреві лаврському Аліпієві.

Тай ніби повторилась в Імстичеві стара лаврська легенда Київопечерська! Спочатку ніби від нашої завзятої праці не було нічого, аж нараз все зійшлося до купи й, коли ми зняли рештовання, то й самі собі не повірили, що такої допiali. Що-правда, хотів би я ліпшого. Та ж всі замовники були такі задоволені! Аж одного дня об'явився сусідній парох, що його церкву в тій околиці вважали за найкраще помальовану. Подивився, розглянувся й промовив незадоволено:

— То ж, бачу, хочете зробити ліпше, як зроблено в мене!

А наші дотепний о. ігумен йому на те:

— Так, отче! Напевне вас переключаємо!

На пресбітерії іспит закінчився. Далі пішло наше малювання, як у найвправленніших майстрів-професіоналів. Ніде — жадної цятки, раз покладеної, не треба було перероблювати. Праця йшла з подивогідною швидкістю. Наприклад образ в плафоні (на стелі), який я поперше в житті робив, напів-лежачи на спині, дарма що був той образ чотирі з половиною на чотирі з половиною метри, олійними барвами був намальований за неповних п'ять днів.

І мої помішники — брати, яких я навчав тієї чи іншої праці, сам перед тим ніколи її не робивши, відразу виходили з свого завдання з найліпшим ефектом.

Отже Святі наші Протектори помогали нам цілком явно. Та й не тільки помагали в праці, — вони охороняли нас від небезпек, бо ж, як це й не дивно, при малюванні церкви є чимало сталих небезпек. Що ж я й мої помішники віддавались нашій праці з незвичайною загарою,

то часто й зовсім забували про ті небезпеки. А що запал наш, справді, був великий, говорило вже те, що ми починали працю враз по шостій рані, а закінчували її при свічках аж по десятій увечері. Навіть о. ігумен монастиря мусив був у дечому змінити регулямін монастирського життя й раз у раз робити нам пробачення наших «кульп», коли ми, захоплені працею, не чули дзвінків і на все спізнялись. То ж, коли в-осени приїхав брат-«інженір», що навесні приправляв нам стіни, він — людина досвідчена — рішучо заявив, що ми з ним жартуємо, запевняючи, що ми три доказали за цей короткий час перевести такенну колосальну працю, тим більше, що ми ж — люди без практики й рутини. Для нього й для нас (бо ж і я, хоч живу й в новітній добі, та сучасником її не став), було це очевидним чудом, однак, мовляв, такого спеціального порядку, що сторонні люде не могли бачити й збагнути його очевидности. Але ж побіч з тим раз-у-раз були чудеса наглядніші.

Кожного тижня той чи інший з нас більш або менш небезпечно зривався з рештовання, летів згори додолу з дошками, зсувався над порожнечою з драбини. Бо всі ті приладження, з огляду на конечність економії для бідного монастиря, були зроблені примітивно, з невідповідного матеріалу й принагідними нефаховими людьми. Однак рішучо ніколи не дійшло до найменшого поранення. То б то, говорючи ляїцькою мовою, нам «завжди везло».

Нарешті, коли вже було закінчено другу третину стелі й ми мали вже пересувати алаш (рештовання) до третьої третини церкви, сталась подія, що всіх присутніх, а також декого з селян, що брали живу участь в малюванні церкви, просто струснула жахом і дивиною.

Теслі вже почали розбірати дошки на рештованні, повитягали з них гвіздя й зсунули всі дошки на один бік. Тепер можна було здолини оглянути зроблену нами працю. І от, бачу я, що брат забув оправити на однім з янголів авреолу.

Почекайте рушити! — сказав я майстрам. І швидко поліз нагору.

Знову поклали кілька дощок до належної стіни, поставили на них столик, що на ньому був асортимент горняток з розведеними, рідкими фарбами. Я наложив, скільки було треба, на палету, швидко зробив три-чотирі тяги й відступився задки, щоб поглянути здаля. В той мент вчув, що підо мною зникла опора, побачив ще, що наді мною феєрверком летять горщички з фарбами. Далі вчув гуркіт, брязкіт, крики здолини, й отямився, коли вже сидів верхи, мов на коні, на поперечені — бальці, до якої раніш були прибиті дошки, що тепер позлітали додолу. В одній моїй руці я тримав палету, в другій — пензля. Тепер вже розумів, що був ступив на край дощок, вже неприбитих цвяхами, що ті дошки під вагою мого тіла звелись вгору, стали цапки, як на орелях, столик з фарбами підлетів під стелю й шугнув понад мою головою на кам'яну підлогу, що була під рештованням приблизно напівість з половиною метрів. Полетів туди ж і мій цвікер (пенсне) зо

спеціальними склами, яких без сумніву на Підкарпатті замінити не було б можна.

Поки мені подали драбину, я пильно оглядав плафони й частину вже закінчених стін. Був певен, що наша праця попсована потьоками й бризками фарб.

Та ж, де! Не було ані одної цяточки, дарма, що підо мною, на долівці вилискувались різнобарвні озерця. Коли ж я зліз додолу й почав поміж розбитим черепям, по яких вже так довго метушились брати й теслярі, — розшукувати скалки моїх окулярів, — загальне здивовання не знало меж: мій цвікер був цілісенький, лише залитий фарбами.

Що сталось надприродне чудо Боже, тепер вже ні в кого не було найменшого сумніву, як не було ж — рівно — сумніву й в тім, що, коли б був злетів на кам'яні плити з вишини майже сімох метрів, напевне живий не лишився б. Коли б же тільки розбилися скла на моїм пенсне, довелося б спиняти працю принаймні на якийсь тиждень, чи — певніше — на два, а тоді план робіт на данний рік не був би виконаний.

В-осени другого року всі праці було закінчено. Лишилися тільки деякі колюмни, що мали бути побарвлені так, як вже для взірця було зроблено дві-три.

Я мусив відїздити: був останній день мого «дешевого» залізничного квитка. Та ж саме в останній хвилині брат щось мене запитав, як має бути на капітелі колюмни. Вже у верхній подорожній одежі, я швиденько виліз на драбинку з пензлем в руці, мазнув де було треба, — і раптом драбинка нараз вся розвалилась піді мною. О. ігумен і брати, що стояли довкола, підхопили мене на лету, і я не дістав ані шкрябнуща. А тим часом була то та драбинка, що ми всі один по одному протягом повних чотирьох місяців день у день, буквально висіли на ній над пропастью: одним кінцем впіраючи її в стіну над порожнявою, що була між рештованням й стіною. От же кожної хвилини хтось із нас трьох міг злетіти з тієї драбинки на кам'яну долівку що найменше з семиметрової височини, ще й злетіти, без можливості за щось вхопитись, бо обидві руки були непорожні.

Тоді ж був це явний оказ опіки Божої: тепер, коли вже праця була закінчена, було нам ясніше ясного показано, в якій смертельній небезпеці ми перебували перманентно.

*

Праця в Імстичівській церкві навернула мене знову до палети, що її за попередніх 20 літ я був цілком «загубив». Тепер же малярство починало давати нам заробіток і можливість утриматись на поверхні. Цікаво тут зазначити, що я — річ видима — третьорядний маляр, особливо ж тоді, ще невправлений, дарма, що я і не гонив за працею, дарма, що в Чехах є сотки видатних техніків-малярів, а між ними таки багато й зовсім першорядних. — протягом всього дальшого часу

все у мене була та чи інша малярська праця. Найдивніше ж було те, що мої праці потрапили до видатних конгрегацій, що за них я отримував цілком незаслужені восхваленія, що — нарешті, репродукції моїх праць друкувались в чеській пресі, де ніколи не були репродуковані й цілком видатних чеських малярів. Нарешті, скільки разів я платив замість грошей, що їх не мав, своїми образочками. За річі виживлення, за праці дослідні, слюсарські, за різні предмети, навіть за лікарську поміч, або за справу зубів.

Було ще й те дивовижне, що деякі мої етюдики, які я сам ніяк не вважав за щось ліпшого, доводилось мені повторювати по п'ять і більше разів.

І так було мені жаль, що поперше, я свого часу не віддався цілком малярству, бо — можливо — що на цім полі зробив би щось корисного і для України. Бо ж мистецтво всамперед потребує не школи, а рутини. Макарта, Бекліна, Габріеля Маха, було викинено з малярських шкіл. Автор Полтавського земського дому — Василь Кричевський не був у жадній малярській школі. Світознаний наш різьбяр А. Архипенко ходив до малярської школи місяць. Петро Холодний (батько) лише взимку ходив до приватної «іконописної» майстерні. Наш Доре — Іван Іжакевич сам покинув малярську академію... і т. д. Отже мабуть правду сказав професор Празької мал. академії Прейслер:

— «Мистецька академія є, власне, річ зайва, бо ж мистецтва навчитись не можна». А з другого боку також великою правдою звучить признання геніяльного Веласкеца, який сказав, намалювавши 3.000 портретів: — «Тепер я вже можу намалювати голову».

Я позволив собі тут відхилитись від теми, бо ж хотілось мені молодим читачам цієї книжки кинути побіжно одну приятельську раду: вчіться мистецтва. Власне, вчіться ремесла данного мистецтва (найліпше малярства та різьбярства), бо ніщо не дає такої радості людині, навіть в найтяжчі хвилини її життя, як уміння в певній мистецькій галузі. Але ж не забувайте на Веласкеца чи на геніяльного японського маляра Гоку-Сая, котрий був мав надію, що тільки тоді дасть досконалий твір, як що доживе принаймні до 110 років. От же — в мистецтві важна рутина, бо ж повторюючи слова геніяльного винахідника Едисона, «геній складається з 2 відсотків таланту та 98 відсотків поту».

Але ж і тому я спинивсь тут на цім пакті, що моє маленьке мистецтво уможливило мені і дружині не загинути з голоду. Бо ж таки в цій добі це для нас не було тільки «риторичною фігуркою». І коли я перебував поперше в Імстичові, дружина ж лишилась у Мельнику, — виживлювалась вона переважно житною «кавою». Одного дня мала крім кави на обід шматок хліба й пару огірків. Але заспокоїла себе думкою — «Та ж Асизський Павперелло — Св. Франциск певне дуже часто не мав іншого». Тай не докінчила свої думки: хтось подзвонив з вулиці. На дверях стояв старший, незнайомий жебрак. Мав милий вираз обличчя й, усміхаючись, мовчав. Дружина йому сказала:

— Пане мій, грошей я не маю. Але в цій хвилі хотіла пити каву. Ідїть, випете зі мною шкляночку.

Жебрак дуже зрадів. Напився кави, дуже її похвалюючи, а виходючи, тепло подякував і впевнено додав:

— Далі вам буде ліпше.

Таки й справді з того часу наші справи почали ліпшати, а невдачі зменчувались. Але ж треба тут зазначити, що коли ввечері того дня дружина зривала листочок календаря, побачила, що був то день, в який згадувалось Св. Франциска з Асизі. (17. IX. день «стигматизації» Св. Франциска).

І через поміч багатьох інших святих зажили ми й заживаємо багато чудес. І багато їх перейшло саме через Василіянські монастирі та через ласкаву охоту багатьох о. о. Василіянів і чесних сестер Василіянок.

*

Таким чином, поминула та найгірша доба. Дружина могла перестати з пранням білизни та миттям підлог, що було їй важко робити, з огляду на обидві поранені у війні руки. Могла отже вернутись до писального столу й працювати в літературі. Я переважно працював у малярстві. Та ж часами було трохи прикро працювати на чужих, коли й на наших нивах така сила порожнеч. До того ж почали мене давити немочі, що не могли зникнути у вохкім чеськім підсонні.

І одної ночі, коли нам не спалось, почали ми мріяти: що, як би була така милість Божа, щоб пощастило нам перенестись до тепліших країв, де живуть українці. Ясна річ, що про таке можна було тільки мріяти, бо ж мріяти нікому не заборонено й мрія оздоблює життя. До того ж, як каже Ростан:

...C'est la nuit qu'il est beau de croire à la Lumière...

(«Прекрасно саме в ночі вірити в світло!») — докинула дружина.

І не минуло довго, як одного дня приніс нам листоноша листа з Бразилії. Писав мені відомий український Бразильський діяч, п. Пилип Бак, що з ним я був у добрих взаєминах ще в Києві, десь у 1900-х роках. Тепер же він зрідка листувався зі мною. От же ніби він чув, що наша ситуація дуже погіршала й нема виглядів на прийдешній час. То ж він порадився з іншими впливовими земляками, а потім говорив з представниками бразильської влади, й тепер умовляє нас продати за що-будь нашу хатину, щоб тільки вистачило нам на шифс-карти й їхати до нього. З другого дня — гарантує він — державну службу мені й дружині в Сан-Паоло чи в Ріо-де-Жанейро.

Було це, немов у казці. Та ж... тоді вже гонило мені на шостий десяток. Тим часом відомо, що в теплій Бразилії не можуть акліматизуватись європейці, старші за 35—40 літ. То ж їхати за тридев'ять земель на те, щоб незабаром померти за «дідовою річкою», та ще може від якогось глупого «бішо» (так звуть вельми шкідливих паразитів), —

видалось нам немудрим. Тимто ми щиро подякували приятелеві за його милі клопоти й лишилися на старім смітничку.

Та ж не минуло й півроку, як газети принесли звістку, що в Бразилії стався державний переворот. Були бої, суди, розстріли. Стара влада злетіла, старих урядовців повикидали, натомість — скрізь сторонники нової влади. Дуже ми занепокоїлось долею наших Бразилійських приятелів. А одночасно захвилювались, хоч і пост-фактум, тим, щоб же робили нині ми — новачки, виключно залежні від бувшої влади. Тоді почав писати листа за листом до п. Бака, щоб довідатись, як викрутився він з халепи. Але мої листи немов тонули в морі. Нарешті, аж по чотирьох роках дістав я від п. Бака коротке повідомлення, що він «якось» перетерпів завірюху й помалу починає ставати на ноги. Вже до своїх Аркадій нас більше не кликав...

А тим часом середню Європу напали студені зими. Ми дуже терпіли від холоду. І знов, коли закрутить нам свердлами в кістках, знову виникають мрії: — «Ех, коли б це у якійсь теплій країні!».

Саме ж тоді напались на дружину в пресі масончики. І затужила дружина по рідних романських країнах. Там бо залишилось багато пам'яток її роду, там були й кривняки на високих становищах, а тут доводили, як $2 \times 2 = 4$, що її праця для українців непотрібна, ба, навіть шкідлива. Але — не випадало вбогій емігрантці шукати підтримки у «високопоставлених осіб», що самі її не шукали.

Того часу один наш знайомий посилав нам з Праги регулярно часопис *Nouvelles Littéraires*, в якому дружина залюбки вичитувала новинки про літературну творчість романських майстрів. Одного разу прочитала вельми хвалебні рецензії на останню книжку свого вуйка, графа де Кастро, що тоді був ректором єдиного португальського університета в Коїмбрі, й не витримала спокуси: написала на адресу французького видавництва листа стрийкові: мовляв, дуже б радо прочитала його новий розхвалений твір, де й мова про її кривняків.

Незабаром прийшла книжка й преласкавий лист. Вуйко, як тоді виявилось, прем'єр-міністр португальської влади, дуже зрадив, що знайшлась його небіжка. Пише далі, що він вельми постарів, що занадто переобтяжений державними та науковими працями, що він — самотній, має ж при собі тільки одну маленьку внучку, на виховання якої нема ані хвилини часу. Ото ж запитує: чи не могла б Наталена перенестись до Коїмбри? Там не тільки все є готове для її вигідного життя, але ж все буде забезпечено й до самої смерті.

Дуже ми зраділи такій несподіваній пригоді й пропозиціям. Почалось листування: яка буде праця, як подорожувати і всякі інші деталі. Аж тим часом в Португалії стався... знов державний переворот. Вуйко цілком зник з обрію й до днесь не повелось довідатись, чи пережив він той несподіваний струс.

Але дуже швидко по тому дістали ми обширного листа від одного нашого приятеля, видавця Чеха. Писав він дружині таке:

— Я вирішив остаточно поселитись в Іспанії. Знаючи, що Вас вьжуть з цією землею родинні звязки, — дозволяю собі запропонувати Вам співпрацю. Я куплю велику садибу а померанцевим гаєм, яку вже намітив, будемо влітку всі трое (я та Вас двоє) господарити, а взимку — також усі трое писатимем. Ліпших за вас компаньонів не бачу. То ж не тільки не жадаю від Вас жадного вкладу в підприємство, прибутки з якого ділитимемо відповідно до праці але ж, отримавши Вашу згоду, зворотною поштою пошлю Вам гроші на дорогу. Ви ж своє майно в Мельнику, коли не можете відразу продати, просто комусь подаруйте. Є ж там якісь добротинні установи. З собою ж візьміть тільки найнеобхідніше».

Я тоді був на Підкарпатті, коли мені дружина переслала наведеного вгорі листа. Спочатку я зрадів неймовірно, як і вона. Було бо це далеко ліпше за вуйкову пропозицію, понеже ми тут ставали на рівну ногу з нашим приятелем. Але ж, знаючи запальну словянську вдачу нашого прийдешнього компаніона, що часто після високого піднесення впадав у депресію, — захотів я, щоб уникнути в прийдешньому якихсь несподіваних непорозумінь, докладно оформити наші евентуальні взаємини. Зачалось з того приводу листування, яке й не закінчилось. Знову прочитали ми в газетах про абдикацію короля Альфонса XIII-го, про еспанську революцію, про інвазію комуністів і всі звязані з тим жахи.

Ледве-ледве сам наш приятель — «буржуй», не встигши купити облюбованого померанцевого гаю, встиг утекти, мавши великі матеріальні страти, спочатку до Марока, а — нарешті, обьявився й у нас, в Мельнику. Тут дуже він радів, що ми не зробили так, як він нам згярячу пропонував: нагло все кинути й негайно летіти до «раю».

— Як би ж я сьогодні почував себе перед вами?!

*

На цім припинились наші мрії про переселення до теплих країн.

Однак мої що-річні відвідини Підкарпаття, що-далі — то більше притягували мене до цього клапця української землі. Навіть прилинув я до нього всім серцем, може навіть дужче, як до рідної Полтавщини. Притягала мене й чудова природа, й милі, сердечні люде в селах, і ті приятні звязки, що утворились у мене з усім чесним орденом Василянським.

Вже було мені зроблено й пропозиції, що-правда ще не деталізовані, від монастиря Ужгородського й монастиря Мукачівського перенестись на Підкарпаття на-стало. Мав я там обняти й посаду професора. Та ж на перешкоді стояла затримка з державним громадянством.

Тим часом прийшла до нас неочікувана пропозиція від високопреподобної матері ігумені Сестер Василянок з Ужгороду. Мати ігуменя Магдалина повідомляла нас, що вона сама і її чесні сестри, зна-

ючи наше незавидне становище, яке мусить негативно відбиватись на літературній продукції всамперед моєї дружини, вирішили в інтересах католицької української літератури та церковного українського малярства, запросити нас до Ужгороду. Що ж вони знають наше протурбаністичне наставлення, то пропонують нам на повне самостійне вживання гарненьку подаровану їм садибу в селі Мінай. Мінай лежить в чотирьох кілометрах від Ужгороду, саме при станції залізниці, що в першій припинкою від міста. Мимо помешкання, з якого можемо користати, як схочемо, до самої смерті, також доживотно нам пропонується повне утримання, послуга і навіть спосіб комунікації з Ужгородом. Що ж торкається нашого майна в Мельнику й наших еventуальних заробітків, — все те лишається виключно до нашої диспозиції. Жадних зобов'язань від нас не береться й рішучо нічим не зв'язується нашої волі. Як би ж ми все таки хотіли ту пропозицію з свого боку якось реваншувати, нам дається можливість заповідати по нашій смерті монастиреві які будемо хтіти наші річі: рукописи, чи образи, книги і т. д. Останнє пропонується на те, щоб ми не почували себе, ніби живемо на ласкавому хлібі.

Сталось це в добі, коли ми існували на 20 чеських корон денно. Коли дружина і я мусили витрачати силу часу на фізичні господарські праці. Коли нас обох мучили недуги, проти яких ми не могли ані купити ліків, лише лікувались травами, що самі собі сіяли в садочку, або вишукували на полях.

Коли навіть замість чаю, що я до нього призвичаївся ще з Московщини, ми вже протягом кількох років уживали сушених пелюсток з троянд. Очевидно, що така пропозиція була королівським жестом з боку чесних сестер.

Я поїхав до Ужгороду, щоб їм подякувати й особисто подивитись на запропоновану нам садибу. Також треба було вияснити чимало дрібних питань, зв'язаних з переїздом.

Сестри були незвичайно обрадовані, що ми їхній княжий дар приймаємо.

— Але, — сказала з жалем одна, — трохи нас огірчує мала несподіванка: перед кількома днями залізнична справа перенесла стацію, що була майже в сусідстві з нашим дімком, кілометрів за два, далі від Ужгороду. Та й тому якось зарадимо. Можемо дати вам маленьке авто. Навчитесь керувати — й буде ще ліпше.

— Та керувати автом я вмю. Навіть маю й чеський «вудчі ліст» (шоферській пас).

От же все було навіть ліпше, як гадалось нам у Мельнику. Та не хотіли ми й сідати на шию милим сестрам. Коли б ми продали в Мельнику хату, що все ж таки помалу звільнялась від боргів, — можна було б за пропонуваній «бегінаж» дати бодай якийсь грошовий реверс. Крім того дружина працювала над великим романом, що вимагав вишукання друків з більших празьких книгозбірень, а також і вишукування наукового матеріалу.

Сестри ж тим часом мали привести до порядку наше майбутнє житло. Таким чином, було умовлено, що на весні року 1939-го ми остаточно оселимось під крилом Васильянського Чину на Підкарпатті.

Але вже з осені року 1938-го почались знані події. В березні вже не було й Чехословаччини, не кажучи вже про її сучастку — Підкарпатську Україну. Самі бідні сестри побували вже й в Хусті, й на Словаччині, й у Відні, й — нарешті, спинились самі на еміграції в Празі. Навіть був момент, коли ми самі хотіли були кількох сестер прийняти до своєї мельницької хатки, але ж і того не дозволили обставини.

Так скінчилось і з цим проектованим переселенням.

Та ж всі ті переселенські проекти з метою дальшого спокійного нашого існування, мали одну спільну рису: нам було показано, що Господь може в кожній хвилині сповнити всі тужби людини, але ж всякі людські розрахунки все робляться «на-осліп» й можуть замість сподіваної радості та щастя привести до смутку, біди або й смерті. Без сумніву смерть загрожувала нам однаково і в Сан-Паоло, і в Коїмбрі, і в Барцелуні, і в тім маленькім Мінаї де було переважно малярське, пригороднє населення.

Тому то ці спогади й занесено до цього тому.

*

Коли я докінчив ці спогади, щиро здивувався й сам, скільки затрималось в пам'яті випадків смертельної небезпеки в перебігу життя однієї, п'язвичайної, середньої людини! Та ж я прожив першу частину життя в свідомому й чесному ХІХ-му столітті, а далі проіснував цілком упорядковано в модерній добі, що все так хвалиться своєю культурністю. А тим часом, повторюю, я ще свідомо опустил десятки нагод, що загрожували мені не явною смертю, але тільки менчим-більшим каліцтвом, довшою-коротчою стратою працездатности, або, нарешті, просто тимчасовим стражданням. Я, наприклад, не згадував про те, кілька разів мені дали в аптеці не той, що було слід, лік; що раз дали мені такий лік, від якого цілком розмякли мені очі (рогівка), що двічі помилково я дістав замість ліку — отруту; що колись мене вкусила за язик оса, прихована в соковитій грушці, то ж розпухлий язик мало-мало мене не задушив. Не згадав я й про те, як на пасіці мене до спотворення пожалив рій, як власний мисливський пес прокусив мені литку. Не зазначив і не міг би зазначити всіх тих випадків більшого поранення всяким струментом — столярським, мулярським, різьбярським й подібним, що, здавалось, я вмів з ним дуже добре заходити. Коли — многократно з розгону торохкався головою об низький одвірок, коли шматки розпеченого вугілля летіли з багаття чи печі просто у вічі; коли на мене перекидались посудини з киплячим олієм, окропом чи юшками, в руках запалювався у пляшці спирт, в найближчій близости падали з стін цегли, з дахів черепиці чи величезні ледяні смоктуни, коли зривався з драбин, падав у різні ями, коли й на рів-

ному доводилось упасти з розгону дуже небезпечним способом, коли доводилось залитись питвом, поперхнутись їжею, проковтнути рибячу кістку і т. д., і т. д., без кінця.

Ото ж Ангел Хоронитель мав зі мною аж надто клопоту.

Але ж, напевне більш-менш того самого зажила всяка старша людина, що прожила рухливіше життя. Однак більшість з нас ані не усвідомили собі, якою небезпечною стежкою перебігло їхнє життя. Видима річ, що тут мова мовиться не про людину, що з самої своєї професії стало заграє з безпекою, скажім лікарі на епідеміях, експериментаторі та рентгенологи, робітники на фабриках вибухових і отруйних предметів, нарешті кожен, хто часом і кілька літ вряд (кілька літ!) перебув на фронті у війні, де стояв день у день очі в очі перед смертю, яка могла його забити найрізноманітнішими способами модерної війни?

Здивувало мене й ще одно помічення, коли я дописав ці спогади. Заграючи зі мною тим чи іншим маніром, смерть здебільшого незабаром його повторювала в малій модифікації, немов би я викликав її на біс. Чи є це якийсь, незнаний нам «закон природи», чи є це прояв милости Божої, щоб людина, перейшовши ту саму небезпеку двічі, мала б уже досвід, як від неї вискусовувати.

А, зрештою, як справедливо говорить Тома Кемпійський: — «Нічого не повинна так стерегтись людина, як самої себе». Бо ж тільки через власні нерозважні вчинки можемо ми втратити милість Божу, а тоді вже нам не допоможе жадна обережність. Бо ж ніхто інший, як Бог керує життям і безмежно великого космосу, й безмежно малого мікрокосму, всередині поміж яких стоїть безмірно обмежена, але ж і безмірно зарозуміла людина.

9. XII. 1941.

ГОЛОВНИЙ СКЛАД

українських книжок, підручників, часописів, журналів, портретів, листівок, відзнак —
знаходиться в Українському Видавництві «ПРОБОЕМ» в Празі.
Туди і посилайте свої замовлення на таку адресу: »Probojem«, Praha XIV-65, schr. 3.

322